Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 128 (10725) | 1978 чылдың июнь 1, четверг | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) Тыва АССР-ниң Дээди Соведи 1978 чылдың май 31-де чаңгыс эпсеткилдиг хүлээп алган. Ол—Совет Тываның төөгүзүнге чырыткыланчак арын болуп артып калыр.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың КОНСТИТУЦИЯЗЫ (Үндезин Хоойлузу)

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың чону эртемниг коммунизмниң идеяларын удуртулга болдурбушаан, бодун бүгү совет улустун чарылбас кезээ кылдыр медереп билбишаан, ССР Эвилелиниң Конституциязынга болгаш РСФСР-ниң Конституциязынга дүүштүр бо Конституцияны хүлээп ап база чарлап тур.

I. Тыва АССР-ниң ниитилел тургузуунуң болгаш политиказының үндезиннери

1 эге.

ПОЛИТИКТИГ СИСТЕМА

1 үүл. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика болза ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш интеллигенциянын, республиканың бүгү национолдарының ажылчы чоннарының күзел-соруун база эрге-ажыктарын илергейлеп турар бүгү улустун социалистиг күрүнези-дир.

2 үүл. Тыва АССР-де бүгү эрге-чагырга чоннуу болуп турар.

Тыва АССР-ниң политиктиг үндезини болуп турар улус депутаттарының Советтерин дамчыштыр күрүне эрге-чагыргазын чон боттандырып турар.

Күрүнеиин оске бүгү органнары улус депутаттарының Советтериниң контролюнга турар болгаш оларга отчеттуг болур.

3 үүл. Совет күрүнеиин организациязы болгаш ажыглоорудулгазы демократтыг централизмиң принципинге: күрүне эрге-лагыргазының бүгү органнарының адаанган үстүнге чедир сонгулдалыг болурунга, оларның чонга отчеттуг болурунга, үстүнде турар органнарның шиитпирлериниң адаанда турарларынга ыдап-ла албан болурунга дүүштүр тургустунар. Демократтыг централизм болза чаңгыс аай удуртулганы чер-черде инициатива-биле болгаш чогаадыкчы идепкей-биле, даандырган ажыл-херек дээш күрүне органы бүрүзүнүн база эрге-дужаалдыг кижи бүрүзүнүн харыысалгазы-биле дүүштүрүп турар.

4 үүл. Совет күрүне, оон бүгү органнары социалистиг хоойлу-дүрүмге үндезилеп ажылдап, корум-чурумну, ниитилеллиг эрге-ажыктарын, хамаатыларның эргелерин база хосталгаларын камгалаарын хандырып турар.

Күрүне болгаш хөй-ниити организациялары, эрге-дужаалдыг кижилер ССРЭ Конституциязын, РСФСР-ниң Конституциязын, Тыва АССР-ниң Конституциязын болгаш совет хоойлуларны сагыыр хүлээлгелиг.

5 үүл. Күрүне амыдыралынын эн чугула айтырыгларын бүгү улустун мурнунга чугаалажып көөру-биле киирер, а ол ышкаш бүгү улустун бадылаашкынынга (референдумга) тургузар.

6 үүл. Совет ниитилеллиг удуртукчу болгаш башкарыкчы күжү, оон политиктиг системазының, күрүне болгаш хөй-ниити организацияларының өзээ Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы болур. СЭКП чон дээш туруп турар болгаш чонга бараан болуп турар.

Марксизм-ленинчи өөредиг-биле чепсеглеттинген Коммунистиг партия ниитилел хөгжүлдезиниң кол перспективазын, ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының шугумун тодарадып, совет улустун тургузукчу улуг ажыл-чорудулгазын удуртуп, коммунизмниң тиилелгези дээш оон демиселинге планныг, эртемге үндезилеттинген шынар-бүдүш киирип турар.

Бүгү-ле партия организациялары ССРЭ Конституциязын барымдаалап ажылдап турар.

7 үүл. Профессионалдар эвилелдери, Бүгү-эвилелдиг Аныктарының Ленинчи Коммунистиг Эвилели, кооператив болгаш оске-даа хөй-ниити организациялары боттарының уставтарында сорулгаларынга дүүштүр күрүне болгаш ниитилел ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга, политиканың, ажыл-агыйның база социал-культураның айтырыгларын шиитпирлээринге киржип турар.

8 үүл. Күш-ажылчы коллективтер күрүне болгаш ниитилел ажыл-херектерин чугаалажып көөрүнге база шиитпирлээринге, бүдүрүлгени болгаш социал хөгжүлдени планнаарынга, кадрларны белеткээринге база таарыштыр тургузарынга, бүдүрүлгелерин болгаш албан чөрлерин эргелеп башкарарының, күш-ажылдың база амыдырал-чурттаганың байдалларын экижидериниң, бүдүрүлгени хөгжүдериниң, а ол ышкаш социал-культура хемчегларинге болгаш материалдыг шаңналмакталга көрдүнген акша-хөрөнгилерни ажыглаарының айтырыгларын чугаалажып көөрүнге база шиитпирлээринге киржип турар.

Күш-ажылчы коллективтер социалистиг чарышты хөгжүдүп, ажылдың мурнакчы аргаларын нептередиринге, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынга киржип, боттарының кежигүннерин коммунистиг мөзү-шынарның өзүүнүнга кижизидип, оларның политиктиг медерелин, культуразын болгаш профессионал мергежилин бедидериниң дугайында сагыш салып турар.

9 үүл. Совет ниитилеллиг политиктиг системазын хөгжүдериниң кол угланыышкыны болза социалистиг демократизны улам ынай калбартыры: күрүнеиин болгаш ниитилеллиг ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга хамаатыларны улампа калбаа-биле киириштирери, күрүне аппарадын сайзыраңгайыдары, хөй-ниити организацияларының идепкейин бедидери, улусчу контрольну күштелдирери, күрүне болгаш ниитилел амыдыралының эрге үндезинин быжыглаары, хөй-ниитиниң санал-өскүлүнүн ажык, доктаамал учеттуг болуруп калбартыры болур.

2 эге.

ЭКОНОМИКТИГ СИСТЕМА

10 үүл. Тыва АССР-ниң экономиктиг системазының үндезини болза күрүнеиин (бүгү улустун) болгаш колхоз-кооперативтиң өнчүзүнден тургустунган бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң социалистиг өнчү болур.

Боттарының уставтарында сорулгаларын боттандырарынга эргежок чугула болуп турар профсвилел болгаш оске-даа хөй-ниити организацияларының эт-хөрөнгизи база социалистиг өнчү болуп турар.

Күрүне социалистиг өнчүнү камгалап база ону көвүдериниң таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Социалистиг өнчүнү хуузунда байып алыр болгаш оскедаа алыксак-чиксек сорулгаларга ажыглаар эрге кымда-даа чок.

11 үүл. Күрүне өнчүзү — бүгү совет улустун ниити байлаа, социалистиг өнчүнүн кол хевири.

Чүгле күрүнеиин өнчүзү болуп турар чүүлдер: чер, оон иштинин байлаа, суг, арга-арыг. Үлетпүрде, тудугда болгаш колоо ажыл-агыйда бүдүрүлгениң кол-кол чепсек-херекселдери, транспорттуң болгаш харылзааның чепсек-херекселдери, банкылар, күрүнеиин организастаанын садыг, коммунал болгаш оске-даа бүдүрүлгелериниң эт-хөрөнгилери, хоорайның кол чурттага фондузу, а ол ышкаш күрүнеиин сорулгаларын боттандырарынга эргежок чугула оске-даа эт-хөрөнгилер күрүнеиин болуп турар.

12 үүл. Колхозтарның болгаш оске-даа кооператив организацияларының, оларның катымыышкынларының өнчүзү болза оларның уставтарында сорулгаларын боттандырарынга эргежок чугула бүдүрүлгениң чепсек-херекселдери болгаш оске-даа эт-хөрөнгилери болур.

Колхозтарның эелеп турар чөрлерин халас болгаш хуусаа чокка ажыглаар кылдыр оларга быжыглап турар.

Колхоз-кооператив өнчүзүнүн хөгжүүрүнге болгаш күрүне өнчүзү-биле оон чоокшулажырынга күрүне идигни берип турар.

Колхозтар, оске-даа чер ажыглакчылары ышкаш, черни чеп ажыглаар, ону камнаар, оон үнүш-дүжүткүрүн бедидер хүлээлгелиг.

13 үүл. Тыва АССР-ниң хамаатыларының бот өнчүзүнүн үндезини — күш-ажылчы орулгалары болур. Бот өнчүге бажын иштинин херекселдери, хуула хереглелдин эт-сеп болгаш дузалал ажыл-агыйның чүүлдери, чурттага бажыны база күш-ажылчы шыгжамырлары турып болур. Хамаатыларның бот өнчүзүн болгаш ону салгалынга дамчыдар эргезин күрүне камгалаар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кызыл, май 31. СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын башкы. Тыва АССР-ниң эвилег чок сесси сессиязының түңнел хуралының үеви.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ХУРАЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөртү чыыжының эвилег чок сесси сессиязы 1978 чылдың май 31-де бодунун ажылын ургулчулээн. Эртенгиниң 10 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын башкынга үшкү хурал ажыттынган.

Хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ю. Л. Аранчын** даргалаан.

Тыва АССР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелиниң текизин бүрүн белеткээр талазы-биле республиканың Дээди Совединиң Редакция комиссиязының ажылының түңнелдеринин дугайында дыңнадыгны комиссиниң даргазы, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары депутат **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведи Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Конституциязының төлевилелин бадылаарынче кирген. Бөлүк бүрүзү түс-тузунда бир үн-биле хүлээп алдынган. Дарзазында Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) Тыва АССР-ниң Дээди Соведи бир үн-биле бадылаан.

Оон соонда «Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алырының болгаш чарлаарының дугайында» Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң Декларациязын бир үн-биле хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары депутат **Г. Ч. Ширшин** түңнел сөс чугаалаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведи «Тыва АССР-ниң Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында» Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузун хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөртү чыыжының эвилег чок сесси сессиязы оон-биле ажылын доосган.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алырының болгаш чарлаарының дугайында Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң

ДЕКЛАРАЦИЯЗЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи Тыва АССР-ниң улус чонунуң өмүнээзинден Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алгаш, ону 1978 чылдың май 31-ден эгелээш күштүг болдуруп кииргениниң дугайын чарлап тур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. МЕНДУМЕ.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. КРАСНЫЙ.

Кызыл хоорай, 1978 чылдың май 31.

Тыва АССР-ниң Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ

ХООЙЛУЗУ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1 үүл. 1978 чылдың май 31-ге чедир хүлээп алдынган Тыва АССР-ниң хоойлулары болгаш Тыва АССР-ниң күрүне органнарының оске-даа актылары Тыва АССР-ниң 1978 чылда хүлээп алган Конституциязынга дүгжүп турарын барымдаалаш, оларны күштүг деп саналар.

2 үүл. 1978 чылда Тыва АССР-ниң Конституциязын хүлээп алганынга чедир соңгуткан Тыва АССР-ниң Дээди Соведи Тыва АССР-ниң Конституциязын өзүгаар Тыва АССР-ниң Дээди Совединге тывыскан бүрүн бүгү эргелерни боттандырарын доктаадыр.

1978 чылда Тыва АССР-ниң Конституциязын хүлээп алганынга чедир соңгуткан күрүне эрге-чагыргазының чер-чер органнары Тыва АССР-ниң Конституциязын өзүгаар улус депутаттарының чер-чер Советтериниге тывыскан бүрүн бүгү эргелерни боттандырып чорудар.

Тыва АССР-ниң 1978 чылда Конституциязының 74 үүлүнде доктаатган улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелериниң хуусаларын ук Конституцияны хүлээп алыр мурнунда соңгуткан Советтерге хамаарыштырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединге болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниге эвилеглиг соңгулдаларны эрттириниң үезин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумуну тодарадыр.

3 үүл. «Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың күрүне тургузуунун дугайында», «Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының болгаш күрүне эргелелиниң органнарының дугайында» болгаш «Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың суд болгаш прокуратура органнарын организаттаар дугайында» Тыва АССР-ниң 1962 чылдың январь 10-да хүлээп алган хоойлуларынга дүүштүр тургускан улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары, министерстволар болгаш ведомстволар, судлар болгаш оске-даа күрүне органнары Тыва АССР-ниң 1978 чылдың Конституциязының оларга тывысканы, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң Конституциязынга үндезилеп үндүрер хоойлу актыларын хүлээп алгыжете чедир, Конституцияны хүлээп алыр мурнунда үндүрген хоойлуларның оларга тывыскан бүрүн эргелерин боттандырып чорудар.

4 үүл. Районнарның (хоорайларның) улус судтарының улус төлээлериниң бүрүн эргелериниң Тыва АССР-ниң 1978 чылда Конституциязының 141 үүлүнде доктаатган хуусаазы Конституцияны хүлээп алыр мурнунда соңгуткан улус төлээлериниге хевээр артар.

5 үүл. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Тыва АССР-ниң Дээди Совединге, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниге соңгулдалар дугайында хоойлуларның төлевилелдерин база Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизиниң төлевилелин ажылдап кылгаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле киирер, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң 1978 чылда Конституциязынга дүүштүр Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазын күштүг болдуруп ажыглаарының талазы-биле ажылды организастаарының чурумун тодарадыр.

6 үүл. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында Хоойлунун төлевилелин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ажылдап кылгаш, ону чугаалажып көөрү-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединге киирер.

7 үүл. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Советтери, оларның күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары, министерстволар болгаш ведомстволар, күрүнеиин болгаш хөй-ниитиниң оске-даа органнарының удуртукчулары Тыва АССР-ниң Конституциязының төлевилелин республиканы бүгү улустун чугаалажып коргени-биле холбаалыг ол органнарын ажыл-чорудулгазы-биле холбаалыг айтырыглар талазы-биле хамаатыларның кирген саналдарын чугаалажып көөр болгаш оларны боттандырар талазы-биле хемчегларни ап торуар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. МЕНДУМЕ.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. КРАСНЫЙ.

Кызыл хоорай, 1978 чылдың май 31.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың
КОНСТИТУЦИЯЗЫ
(Үндезин Хоойлузу)

(Эгези 1-ги арында).

Дузалал ажыл-агыйын (малды болгаш кушту тударын киži-иштир), сад болгаш огород ажылын чорудары-биле, а ол ышкаш хуула чуртталга тулуун кылыры-биле хоойлуда доктаатка чуурум ёзугаар тывыскан чер участоктары хамаатыларның ажыглалынга туруп болур. Хамаатылар боттарынга тывыскан чер участоктарын чогумчалыг кылдыр ажыглаар үлезелгелиг. Хамаатыларның хуулал ажыл-агыйын чорударынга күрүне болгаш колхозтар деткимчени көргүзер.

Хамаатыларның бот өнчүзүнде азы ажыглалында турар ат-хөренгини күш-ажылчы эвес орулгалар тып алырынга, ниитилелдин эрге-ажыктарынга хора чедиреринге ажыглап болбас.

14 үүл. Ниитилел байлаанын, чоннуң болгаш совет киži бүрүзүнүн чаагай амыдыралының өзүлдезинин үнер дозу — совет кижилернин мөлчүгледен хостуг күш-ажылы болур.

«Киži бүрүзүнден — кылып шыдаары-биле, киži бүрүнге — кылган ажылынын шаа-биле» деп социализмнин принципинге дүүштүр күш-ажылдын база хереглелдин хемчеэлин контрольдаарын күрүне боттандырын турар. Үндүрүг наарынга хамааржыр орулгаларга үндүрүгнүн хемчеэлин күрүне толарадыр.

Ниитилелге ажыктыг күш-ажыл болгаш оон түннелдери ажының ниитилелде туруш-байдалын тозарадыр. Күрүне материалдыг болгаш моральдыг ийиг бериишкиннерин дүүштүрүшаан, чаартыкчы чорукту, ажылга чогаадыкчы хамаарыларны деткип мактавышаан, күш-ажылды совет киži бүрүзүнүн кол амыдыралчы хереглели болдурарынга идиг берип турар.

15 үүл. Социализм үеэнде ниитилел бүдүрүлгезинин өзөли сорулгазы — кижилернин өзүп турар материалдыг болгаш угаан-бодал хереглелдерин эн-не долузу-биле хандырары.

Ажылчы чоннарның чогаадыкчы идепкейинге, социализмг чарышка, эртем-техниктиг депшилгенин чедиишкиннериннe далимышаан, экономиканы улуртурунун хевирлерин база ергаларын сайзырангайжытпышаан, күрүне күш-ажылдын үлүрүкчүлүүн өстүрерин, бүдүрүлгенин ажыктын болгаш ажылдын шынарын бедиерин, улус ажыл-агыйын шапкын, алан ёзугаар болгаш ден-лески хөгжүдерин хандырып турар.

16 үүл. Тыва АССР-нин экономиказы ССРЭ-нин девискээринде ниитилел бүдүрүлгезинин, хуваалданың болгаш солчуушкуннун бүгү эвеноларын хаара түзүп турар РСФСР-нин экономикалының чангыс аай улус ажыл-агый комплекизинин чарылбас кезээ болур.

Экономиканы удуртурун экономиктиг болгаш социал хөгжүдүнин күрүне планнарынга үндезилээш, адыр болгаш девискээр принциптерин барымдаалап, төпчүүтүнген эргелелдин үдүрүлгелеринин, каттыжыышкыннарының болгаш өске-даа организацияларының ажыл-агыйжы бот-тускайлан чоруу-биле аза инициативазы-биле дүүштүрүп турган боттандырар. Он-биле кады ажыл-агыйның бот-орулга-чарылгазын, орулганы, бот-үневи, өске-даа экономиктиг быларны болгаш идиг берииишкиннерин идепкейлиг ажыглаар.

17 үүл. Ус-тывыш черлеринин, көдээ ажыл-агыйның, чоннуң амыдырал хандырылгазының шугуму-биле хуула күш-ажылчы ажыл-чорудулганы, а ол ышкаш хамаатыларның болгаш оларның өг-бүле кежигүннериннің чүгле хуузунда күш-ажылынга үндезилеттинген ажыл-чорудулганын өске-даа хевирлерин Тыва АССР-де хоойлу ёзугаар чөпшээрээн. Хуула күш-ажылчы ажыл-чорудулганы ниитилелин эрге-ажыктарынга ажыглаарын хандырбышаан, ону күрүне башкарып аарыштырып турар.

18 үүл. Амгы болгаш келир үе салгалдарының эргежыктарынга таарыштыр черни база оон иштинин байлактарын, суг курлавырларын, үнүш болгаш дириг амытанныр айтаан камгалаарының база эртемге үндезилеп, чөп ажыглаарының, агаарны болгаш сугну арыг тургузарының, бойлус байлактарының орнун катап тургузарын хандырарының болгаш кижини долгандыр турар бойлусту өскижидериннің эргежок чугула хемчеглерин Тыва АССР-де ап турар.

3 эге.
СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕ БОЛГАШ КУЛЬТУРА

19 үүл. Ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның бузулбас өвилели Тыва АССР-нин социал үндезини бооп турар.

Ниитилелдин социал чангыс аай болур чоруун күштелдиреринге — ангы талазы-биле ыглаларның, хоорай болгаш кедээнин, угаан ажылы биле күш-ажылдын аразында боттуг ыглалларының чидериннге, ССРЭ-нин бүгү нацияларының болгаш биче улустарының бүгү талалыг хөгжүүрүнге база чоокшулажырынга ийиги күрүне берип турар.

20 үүл. «Киži бүрүзүнүн хостуг сайзыралы бүгү кижилернин хостуг сайзыралының негелдези болур» деп коммунистиг идеалга дүүштүр хамаатылар боттарының чогаадыкчы күштерин, арга-мергежилдерин болгаш уран салымын хөгжүлеринге база кижинин бүгү талалыг таарымчалыг сайзыраарынга боттуг аргаларны калбартырын күрүне бодунук алыс сорулгазы кылдыр саваа турар.

21 үүл. Күш-ажылдын байдалдарын болгаш оон камгалалын, ону эртемге үндезилеп организастаарын экижидер дугайында, хол-биле кылыр аар ажылды кызырар, а кедизинде баргаш, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының бүдүрүлге чорудулгаларын комплекстиг механизастаарына болгаш автоматчыларынга үндезилээш, ыңдыг ажылды шуут чок болдурар хуудында күрүне сагыш салып турар.

22 үүл. Көдээ ажыл-агыйның, күш-ажылын индустриалдыг күш-ажылдын бир янзы хевири болдурарының; көдээ черлерге улус өөредилгезинин, культураның, кадык камгалалының, салыгның болгаш ниитинин чемненилгезинин, амыдырал хандырылгазының база коммунал ажыл-агыйының албан черлериннің четкилерин калбартырының; көдээ болгаш суур черлерни чаагайжызы туттунган суурлар кылыр чаартырының программазы Тыва АССР-де амыдыралга чайгылыш чок боттаның турар.

23 үүл. Күш-ажылдын бүдүрүкчүлүүнүн өзүлдезинге үндезилээш, ажылчы чоннарның күш-ажыл төлевириннің, боттуг орулгаларының деннелин бедиериннче утланыышкынны күрүне чайгылыш чокка боттандырын турар.

Совет кижилернин хереглелдерин улам долу хандырар сорулга-биле хереглелин ниитилел фондуларын тургузып турар. Хөй-ниити организацияларының болгаш күш-ажылчы коллективтерниң калбак киржилгези-биле күрүне ол фондуларны өстүрерин база чөптүг хуваарын хандырар.

24 үүл. Тыва АССР-де кадык камгалалының, социал хандырылгазының, салыгның болгаш ниитинин чемненилгезинин, амыдырал хандырылгазының болгаш коммунал ажыл-агыйның күрүне системалары ажыллап, хөгжүп турар.

Чоннун хандырылгазының бүгү алыларының талазы-биле кооператив болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазын күрүне деткип турар. Массалыг күш-культураның болгаш спорттун хөгжүүрүнге ол идиг берип турар.

25 үүл. Хамаатыларның ниити билиг болгаш профессионалдыг белеткелин хандырып, аныяктарның коммунистиг кижизидилгезинге, угаан-бодал база күш-замыр сайзыралынга бараан болуп, оларны күш-ажылга болгаш хөй-ниитичи ажыл-чорудулгага белеткеп турар улус өөредилгезинин чангыс аай системазы Тыва АССР-де бар болгаш сайзырангайжып турар.

26 үүл. Ниитилелдин хереглелдеринге дүүштүр эртемин план ёзугаар хөгжүдерин болгаш эртем казырларын белеткээрин күрүне хандырып, эртем шинчилелдериннің түннелдерин улус ажыл-агыйынга болгаш амыдыралдын өске-даа талаларынга нептередирин организастап турар.

27 үүл. Угаан-бодалдын үнелиг эртине чүүлдерин камгалаар, көвудедир болгаш оларны совет кижилернин мөзүшынар база эстетиктиг кижизидилгезинге, культурлуг деннелин бедиерине калбаа-биле ажыглаар дугайында күрүне сагыш салып турар.

Тыва АССР-де профессионалдыг уран чүүлү болгаш улустун уран-чечен чогаадылгазын хөгжүдерин бүгү хемчеглер-биле деткип турар.

II. Күрүне болгаш кижи

4 эге.
ТЫВА АССР-НИҢ ХАМААТЫЗЫ БОЛУРУ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ДЕН ЭРГЕЗИ

28 үүл. Эвилелдин чангыс аай хамаатызы болур деп ССРЭ-де доктааттынган чурум ёзугаар Тыва АССР-нин хамаатызы бүрүзү РСФСР-нин болгаш ССРЭ-нин хамаатызы болур.

Совет хамаатызы болурун чеден алырын болгаш чидирерин үндезилээрин база чурумун ССРЭ-нин хамаатызы болурунун дугайында хоойлу тодаргайлаар.

РСФСР-нин болгаш өске эвилелдешкен республикаларның хамаатылары Тыва АССР-нин девискээринге Тыва АССР-нин хамаатылары-биле бир дөмей эргелиг.

Тыва АССР-нин даштыкыла хамаатылары Совет күрүнениң камгалалын болгаш хайгаарал карактаашкынын ажыглаар.

29 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары ук-ызыгуурундан, социал болгаш өт-хөренги байлалындан, расазындан болгаш национальндан, өр, хөрөөженинден, өртеминнен, ыыл-домаандан, шажын-чүдүлгени канчаар көөрүнден, кылып турар ажылынын хевириннен болгаш характериннен, чурттап турар чериннен болгаш өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка хоойлу мурнунга ден эргелиг.

Тыва АССР-нин хамаатыларының ден эргези экономиктиг, политиктиг, социал болгаш культура амыдыралының бүгү-ле алырларында хандыртының турар.

30 үүл. Тыва АССР-де хөрөөжен болгаш өр кижилер ден эргелиг.

Хөрөөженнернин өртемни болгаш профессионалдыг белеткелли чедип алырынга, күш-ажылга, ону дээш шаннал-макталды алырынга, ажыл талазы-биле дегшириннге, ниитилел-политиктиг болгаш культураның ажыл-чорудулгазынга өр улус-биле бир дөмей ден аргаларны хөрөөженнерге тыпсыры-биле, ол ышкаш хөрөөженнернин күш-ажылын база кадыкшылын камгалаар талазы-биле тускай хемчеглер-биле; ие болурун күш-ажыл-биле холбаштырар арганы хөрөөженнерге бөөр байдалдарны тургузары-биле; сааттыг хөрөөженнерге база иелерге төлевирлиг шөлөөлерни болгаш өске-даа чиигелделерни тыпсырын, чаш уруглуг хөрөөженнернин ажыл шагын чоорту кызырарын кириштирбишаан, иенин болгаш бичин чаштын эргелерин камгалаары-биле, материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүзери-биле ук эргелернин боттаныышкыны хандыртынар.

31 үүл. Тыва АССР-нин янзы-бүрү расалыг болгаш национальдыг хамаатылары ден эргелериг.

Ол эргелерни боттандырары ССРЭ-нин бүгү нацияларын болгаш биче улустарын бүгү талалыг хөгжүдерининң база чоокшулаштырарының политиказы-биле, хамаатыларны совет патриотизмнин болгаш социалистиг интернационализмнин ёзузунга кижизидери-биле, төрөөн дылын база ССРЭ-нин өске-даа улустарының дылдарын ажыглаар арга-биле хандыртынар.

Хамаатыларның расазын болгаш национальн барымдаалап, оларның эргелерин кандыг-бир арга-биле дорт азы доора кызыгаарлаар, оларга артык эргени дорт азы доора арга-биле тургузуп бөөр чоруктарны, раса азы национал талазы-биле онзагай тергиин дээр хөөнүү болгаш өжөөннежилгени азы хамаан чок көөр чорукту канчаар-даа суртаалдаарын хоойлу ёзугаар шиидер.

32 үүл. Тыва АССР-де турар даштыкы хамаатыларга болгаш кайы-даа чурттун хамаатызы эвес кижилерге хоойлуда көрдүнген эргелерни база хосталгаларны, оон иштинде оларның хууда, өт-хөренги, өг-бүле болгаш өске-даа эргелерин камгалаары-биле судка болгаш өске-даа күрүне органнарынга айтырыг тургузар эргезин магадылаар.

Тыва АССР-нин девискээринде турар даштыкы хамаатылар болгаш кайы-даа чурттун хамаатызы эвес кижилер ССРЭ Конституциязын, РСФСР-нин Конституциязын, Тыва АССР-нин Конституциязын хүндүлээр болгаш совет хоойлуларны сагыыр хүлээлгелиг.

5 эге.
ТЫВА АССР-НИҢ ХАМААТЫЛАРЫНЫҢ КОЛ ЭРГЕЛЕРИ, ХОСТАЛГАЛАРЫ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

33 үүл. ССРЭ-нин Конституциязында, РСФСР-нин Конституциязында, Тыва АССР-нин Конституциязында болгаш совет хоойлуларда чарлаттынган база магадылаттынган бүгү-ле социал-экономиктиг, политиктиг болгаш хууда эргелерни база хосталгаларны Тыва АССР-нин хамаатылары бүрүн эдилээр. Социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинин программаларының күүсеттинин турарының хире-чергези-биле хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын калбартырын, амыдырал-байдалдарын соксаал чок өскижидерин социалистиг тургузуг хандырар.

Хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын ажыглаары ниитилелдин болгаш күрүненин эрге-ажыктарынга база өске хамаатыларның эргелеринге когарал чедирбес ужурлуг.

34 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары ажылдаар эргелиг, тодаргайларга, күзел-чүткүлүнге, арга-мергежилинге, профессионал белеткелинге, билиинге болгаш ниитилелдин хереглелдеринге дүүштүр мергежилди, ажылдын хевирин шилип алыр эргелери кириштирбишаан, күш-ажылдын санын болгаш шынарын барымдаалаан база күрүненин доктаатканы эн эвээш хемчээлден кудулаваа төлевирлиг магадылаттынган ажылды алыр эргелиг.

Ол эрге ажыл-агыйның социалистиг системазы-биле, бүдүрүкчү күштеринин чайгылыш чок өзүлдези-биле, халас профессионал өөредилге-биле, күш-ажылчы квалификацияны бедиери болгаш чаа мергежилге өөредири-биле, мергежил шилип алырының болгаш ажылга киирерининң системазын хөгжүдери-биле хандыртынар.

35 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары ыыштаныр эргелиг.

Ол эрге ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга 41-ден хөй эвес шактыг ажыл неделязын тургусканы-биле база чамдык профессияларга болгаш бүдүрүлгелерге кызырган ажыл хүну-биле, дүнекки үеде ажылдаарының үргүлчүлелин кызырганы-биле; чыл бүрүде төлевирлиг шөлөөлерни, неделя санында дыштанылга хүннерин тыпсыры-биле, а ол ышкаш культура-чырыдыышкын болгаш кадыкшылга албан черлерин калбартыры-биле, массалыг спорттуг, күш-культураны болгаш туризмни хөгжүдери-биле; чурттап турар чериниң аайы-биле дыштанырынга таарымчалыг аргаларны болгаш хостуг үе-шактыг чөп ажыглаарының өске-даа байдалдарын тургузары-биле хандыртынар.

Болдосчуларның ажыл шагының болгаш дыштанылгазыны үргүлчүлелин колхозтар таарыштырар.

36 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары кадыкны камгалаар эргелиг.

Ол эрге кадык камгалалының күрүне албан черлериннің көргүзер мергежилдиг халас медицина дузаламчызы-биле; хамаатыларны әмнәәр болгаш кадыын быжыглаар албан черлериннің четкизин калбартыры-биле; озал-ондакты болдурбазының техниказын болгаш бүдүрүлге санитариязын хөгжүдери болгаш сайзырангайжыдары-биле; калбак профилактика хемчеглерин чорудары-биле; долгандыр турар бойдусту өскижидериннің хемчеглери-биле; бичин уругларның өөредилге болгаш күш-ажылчы кижизидилгези-биле холбашпаан ажылын хоруурун кириштирбишаан, өзүп орар салгалдын кадыынын дугайында онза сагыш салыышкын-биле; аарыгларны болдурбазынче болгаш өскөжелиринче база хамаатыларның үзүн назылыг, идепкейлиг амыдырал-чүртталгазын хандырарынче угланган эртем-шинчилелдерин калбартыры-биле хандыртынар.

37 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары назылан кыраанда, зараанда, ол ышкаш ажыл кылыр арга-шинээн шуут азы шала чидиргенде болгаш азыралыкчызын оскунганда, материалдыг хандырылга алыр эргелиг.

Ол эрге ажылчыннарның, албан-хаакчыларның болгаш колхозчуларның социал страхованиези-биле, ажылдаар арга-шинээн түр үеде чидирген дээш алыр пособиелер-биле; назылан кырааны, инвалид болганы, азыралыкчызын оскунганда дээш пенсияларны күрүненин болгаш колхозтарның күселинден тыпсыры-биле; ажылдаар арга-шинээн шала чидирген хамаатыларны ажылга киирери-биле; кырып назылаан хамаатылар болгаш инвалидтер дугайында сагыш салыры-биле; социал хандырылганын өске-даа хевирлери-биле магадылаттынар.

38 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары чуртталга бажыннары алыр эргелиг.

Ол эрге күрүненин болгаш хөй-ниитинин чүртталга фондузун калбартыры болгаш камгалаары-биле, кооператив болгаш хууда чуртталга тудуунга идиг бөөри-биле, бажыннарны чаагайжыды тудар тудуг программазының боттаның турарының хире-чергези-биле берип турар чуртталга шелүн хөй-ниитинин контролюн ёзугаар чөп хуваары-биле, а ол ышкаш бажын хөлезининин болгаш коммунал ачы-дузанын аар эвес төлевири-биле хандыртынар. Тыва АССР-нин хамаатылары алган чуртталга бажыннарын камнаар ужурлуг.

39 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары өөренир эргелиг.

Ол эрге өөредилгенин бүгү хевирлериннің халас болуру-биле, аныяктарның бүгү-ниити ыяап-ла ортумак өөредилгезин боттандырары-биле, өөредилгенин амыдырал, бүдүрүлге-биле харылзаалыг болурунга үндезилээш, профессионал-техниктиг, тускай ортумак болгаш дээди өөредилгени калбак хөгжүдери-биле; бот болгаш кежээки өөредилгени калбартыры-биле; сургуулларга болгаш студентилерге күрүне стипендияларын база чиигелделерин тыпсын турары-биле; школаның өөредилге номнарын халас бөөри-биле; школаларга төрөөн дылының кырынга өөренириниң арганы-биле; бот-өөредилгеге таарымчалыг байдалды тургузары-биле хандыртынар.

40 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары культураның чедиишкиннерин ажыглаар эргелиг.

Ол эрге ала-чурт болгаш делегей культуразының күрүне болгаш хөй-ниити фондуларында үнелиг чүүлдерни ниитиге бараалгадыры-биле; культура-чырыдыышкын албан черлерин хөгжүдери болгаш оларны республиканың девискээринге дендески сайгара тудуп тургузары-биле; телевидениени болгаш радиону, ном үндүрүлгезин болгаш солун-сеткүүл парлалгазын, халас библиотека четкизин хөгжүдери-биле, даштыкы күрүнелер-биле культура солчулгазын калбартыры-биле хандыртынар.

41 үүл. Коммунистиг тургузуушкуннун эчис сорулгаларынга дүүштүр эртем, техника болгаш уран чогаадылга талазы-биле хостуг ажылдаар арганы Тыва АССР-нин хамаатыларынга магадылап турар. Ол хосталга эртем шинчилелдерин, чогаадыкчы болгаш чаартыкчы ажыл-чорудулганы калбак нептередири-биле, уран чүүлү болгаш литератураны хөгжүдери-биле хандыртынар. Ол талазы-биле эргежок чугула материалдыг байдалларны күрүне тургузуп, өки тура ниитилелдеринге болгаш чогаадыкчы өвилелдерге деткимчени көргүзер, улус ажыл-агыйынга болгаш амыдыралдын өске-даа адырларынга чаартыкчы болгаш чогаадыкчы саналдарны шиңгээдирин организастаар.

Авторларның, чогаадыкчыларның болгаш чаартыкчыларын эргелерин күрүне камгалаар.

42 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары күрүне болгаш хөй-ниити херектерин эргелеп башкарарынга, ниити күрүне болгаш тус чер ужур-дузалыг хоойлуларны болгаш шиитпирлерни чугаалажып көөрүнге болгаш хүлээп алырынга киржир эргелиг.

Ол эрге улус депутаттарының Советтерин болгаш күрүненин өске-даа сонгулдалыг органнарын сонгуур болгаш оларга сонгудар арга-биле, бүгү улустун чугаалажыышкыннарынга болгаш балылаашкыннарынга, улусчу контрольга, күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының болгаш хөй-ниитинин бот-ажыл-чорудулгалыг органнарының ажылынга, күш-ажылчы коллективтернин болгаш чоннун чурттап турар чериниң хуралдарынга киржилгези-биле хандыртынар.

43 үүл. Тыва АССР-нин хамааты бүрүзү күрүне органнарынга болгаш хөй-ниити организацияларынга оларның ажылчорудулгазын экижидерининң дугайында саналдарны киирер, ажылда четпестерни шугумчүлээр эргелиг.

Эрге-дужаалдыг кижилер хамаатыларның саналдарын болгаш биллириишкиннерин доктааткан хуусааларда сайгарып көөр, оларга харыыларны бөөр болгаш эргежок чугула хемчеглерни алыр хүлээлгелиг.

Шугумчүлел дээш истеп-сүрери хоруглуг. Шугумчүлел дээш истеп-сүрүүшкүн кылган кижилерге харыысалга онаар.

44 үүл. Ажылчы чоннарның эрге-ажыктарынга дүүштүр база социалистиг тургузугну быжыглаар болгаш хөгжүдер сорулга-биле Тыва АССР-нин хамаатыларынга соотун, парлалганын, хуралдарның, митингилернин, кудумчу чыскаалдарының болгаш демонстрацияларын хостут болурун магадылаар.

Ол политиктиг хосталгаларны боттандырары ажылчы чоннарга болгаш оларның организацияларынга хөй-ниити бажыннарын, кудумчуларны болгаш шөлдерни бөөри-биле, информацияны калбак нептередири-биле, парлалганы, телевидениени болгаш радиону ажыглаарының аргазы-биле хандыртынар.

45 үүл. Коммунистиг тургузуушкуннун сорулгаларынга дүүштүр Тыва АССР-нин хамаатылары боттарының политиктиг идепкейин болгаш бот-ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринге, хөй янзы эрге-ажыктарын хандырарынга идиг бөөр хөй-ниити организациялары кылдыр каттыжар эргелиг.

Уставтарында сорулгаларын челиишкиниг боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны хөй-ниити организацияларынга магадылаар.

46 үүл. Тыва АССР-нин хамаатыларының шажынга чүдүүр-чүдүвези хостуг, тодаргайларга, кандыг-даа шажынга чүдүүр азы кандыг-даа шажынга чүдүвес, шажын ёзулалын эрттирер ийикпе, азы атеистиг пропаганданы чорудар эргелиг. Шажынчы чүдүүшкүннер-биле холбаштыр өжөөннежилге болгаш көөр хөөн чок чорук өскүдери хоруглуг.

Тыва АССР-де хөрөө-хиитти күрүведен болгаш школаны хөрөө-хииттен ангылаан.

47 үүл. Өг-бүле күрүненин камгалалында турар. Өг-бүлени тудары хөрөөжен болгаш өр кижилерниң эки тура күзелинге үндезилеттинер; ашак-калай болушканнар өг-бүле харылзааларынга бүрүнү-биле ден эргелиг.

Уруглар албан черлериннің калбак четкизин тургузарының болгаш хөгжүдериннің, амыдырал хандырылгазын болгаш ниитинин чемненилге черлерин организастаарының болгаш сайзырангайжыдарының, уруг төрүттүнгенде пособиелер төлээриннің, хөй уруглардыг өг-бүлелерге пособиелер болгаш чигелделер тыпсырының аргазы-биле, а ол ышкаш өг-бүлеге пособиелернин болгаш дузаламчының өске-даа хевирлерин көргүзери-биле күрүне өг-бүле дугайында сагыш салын турар.

48 үүл. Тыва АССР-нин хамаатыларынга дээп болбас эргени магадылаар. Судтун шиитпири болгаш прокурорнуң чөпшээрели чокка кымны-даа тудуп хоруглап болбас.

49 үүл. Тыва АССР-нин хамаатыларының бажын-балгадынга дээп болбас чорукту магадылаар. Бажыңында чурттап орар кижилернин чөпшээрели чокка, хоойлуда үндезилеттинген барымдаа чокка, кымнын-даа олче кирер эргези чок.

50 үүл. Хамаатыларның хуула амыдыралын, чагаалажырының, телефон-биле чугаалажырының, телеграф-биле харылзажырының чажыдын хоойлу камгалаар.

51 үүл. Кижини хүндүлээри, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары — бүгү күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының болгаш эрге-дужаалдыг кижилернин хүлээлгези.

Тыва АССР-нин хамаатылары ат-алдарынга болгаш төлептиг мөзүзүнге, амы-тынынга болгаш кадыынга, хууда хосталгазынга болгаш эт-хөренгизинге халдаар, кыжаныр чоруктан суд дамчыштыр камгаланыр эргелиг.

52 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары эрге-дужаалдыг кижилернин, күрүне болгаш хөй-ниити органнарының ажылчорудулгазынга хамаарыштыр хомудалдарны киирер эргелиг. Хомудаллар хоойлуда доктаатканган чурум болгаш хуусаа ёзугаар сайгартынын көрүнер ужурлуг.

Эрге-дужаалдыг кижилернин хоойлуну үреп, боттарының эргелерин эрттир ажыглап, хамаатыларның эргелерин кызыыкыяр чоруктарының дугайында хомудалды хоойлуда доктаатканган чурум ёзугаар судка киирип болур.

Тыва АССР-нин хамаатылары оларга күрүне болгаш хөй-ниити организацияларының, а ол ышкаш эрге-дужаалдыг кижилернин албан-хүлээлгелерин күүседин турган үеде хоойлуга таарышпас хөделиишкиннериниң үржүүндан чедирген каражаны негеп алыр эргелиг.

53 үүл. Эргелерни болгаш хосталгаларны боттандырары хамааты кижинин бодунун хүлээлгелерин күүседиринден ангыланмас.

Тыва АССР-нин хамаатызы ССРЭ Конституциязын, РСФСР-нин Конституциязын, Тыва АССР-нин Конституциязын болгаш совет хоойлуларны сагыыр, социалистиг ниити чурттал-ганын чурумнарын хүндүлээр, совет хамаатызы бедик атты төлептин-биле эдилээр хүлээлгелиг.

54 үүл. Бодунун шилип алганы ниитилелге ажыктыг ажыл-чорудулганын талазы-биле ак сеткилдиг ажылдаары, күш-ажылдын сагылга-чурумун сагыыры — Тыва АССР-нин күш-ажыл кылып шыдаар хамааты бүрүзүнүн хүлээлгези болгаш алдарының хөрөө. Ниитилелге ажыктыг күш-ажыллан ойталаары социалистиг ниитилелдин принциптеринге таарышпас.

55 үүл. Тыва АССР-нин хамаатызы социалистиг өнчүнү камнаар болгаш быжыглаар хүлээлгелиг. Күрүненин болгаш хөй-ниитинин эт-хөренгизин самчыгдаар болгаш төтчеглээр чоруктарга удур демисежири, чоннун байлаанга камныг болуру — Тыва АССР-нин хамаатызының хүлээлгези.

Социалистиг өнчүге халдаан кижилерни хоойлу ёзугаар шиидер.

56 үүл. Тыва АССР-нин хамаатызы Совет күрүненин эрге-ажыктарын камгалаар, оон күчү-шыдалын болгаш ат-алдарын быжыглаарынга киржир хүлээлгелиг.

Социалистиг Ала-чурттуг камгалаары Тыва АССР-ниң хамааты бүрүзүнүн ыдыктыг хүлээлгези болур.

Төрөөн чуртунга өскерлири — чоннуң мурнунга эн-не аар кемниг үүлгелиг.

57 үүл. ССРЭ-нин Чепсектиг Күштеринин хүрээленинге шериг албаны эрттирери — Тыва АССР-ниң хамаатыларының хүндүлүг хүлээлгези.

58 үүл. Өске хамаатыларның национал чоргааралын хүндүлээри, хөй национальдыг Совет күрүненин нацияларының болгаш биче улустарының найыралын быжыглаары — Тыва АССР-ниң хамааты бүрүзүнүн хүлээлгези.

59 үүл. Тыва АССР-нин хамаатызы өске кижилернин эргелерин болгаш хоойлуда көрдүнген эрге-ажыктарын хүндүлээр, ниитилелге удур үүлгедиглерге эптеш чок болур, хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаарынга бүгү хемчеглер-биле киржип деткинир хүлээлгелиг.

60 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары уруглар кижизидилгезинин дугайында сагыш салыр, оларны ниитилелге ажыктыг күш-ажыл кылырынга белеткээр, социалистиг ниитилелдин толептиг кежигүннери кылдыр өстүрер хүлээлгелиг. Уруглары ада-иезинин дугайында сагыш салыр болгаш оларга дузалаар хүлээлгелиг.

61 үүл. Тыва АССР-нин хамаатылары бойдусту камнаар, оон байлактарын камгалаар хүлээлгелиг.

62 үүл. Төөгүнүн тураскаалдарын болгаш культураның өске-даа үнелиг чүүлдерин камгалаар дугайында сагыш салыры — Тыва АССР-ниң хамаатыларының хөрөө болгаш хүлээлгези болур.

63 үүл. Өске чурттарның улустары-биле найыралды болгаш калы ажылдажылганы хөгжүдериннге, бүгү-ниити тайбынны деткиириннге болгаш быжыглаарынга киржип деткинри — Тыва АССР-ниң хамаатызының интернационалчы хүлээлгези.

III. Тыва АССР-ниң национал-күрүне болгаш административ-девискээр тургузуу

6 эге.
ТЫВА АССР—РСФСР-НИҢ СОСТАВЫНДА АВТОНОМНУГ РЕСПУБЛИКА

64 үүл. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының составында бактаан турар совет социалистиг күрүне болур.

Тыва АССР, ССР Эвилелинин болгаш РСФСР-нин эргелериндеи өске, бодунун эргезинге хамаарышкан айтырыгларны бодуу шиитпирлээр.

65 үүл. Тыва АССР-ниң девискээрин оон чөпшээрели чокка оскертин болбас.

66 үүл. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелиниң дээди органнарының эргезинге киреп чүүлдер болза:

1) Тыва АССР-нин Конституциязын хүлээп алыры, аңаа өскерилгелерин киирери;

2) Тыва АССР-нин Конституциязын сагып турарын контрольдаары;

3) Тыва АССР-нин хоойлужудулгаларын тургузары;

4) күрүне корум-чурумун, хамааты-ларының эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары;

5) ССР Эвилелинин болгаш РСФСР-нин хоойлужудулгаларынга дүүштүр күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелинин республика болгаш тус чер органнарын организастаарының болгаш оларның ажыл-чорудулгазының чурумун тургузары;

6) чангыс аай социал-экономиктиг политиканы чорудары, Тыва АССР-ниң экономиказын удуртуру; эртем-техниктиг депшилгени болгаш бойдус курлавырларын таарымчалыг ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле хемчеглерни боттандырары;

(Улаштызы 3-ну арында).

ТУРГУЗУУШКУННУҢ БОЛГАШ НАЙЫРАЛДЫҢ ДОКУМЕНТИЗИ

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТАЙГЫ КОНСТИТУЦИЯЗЫН ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг РеспубликаныҢ бүгү ажылчы чоннарынга 1978 чылдың май 31-и социалистиг демократиниҢ байырлалынаң, улуг өөрүшкүнүҢ болгаш тыва улустуҢ төөгүзүнге балалбас арын болуп артар чугула болуушкуннуҢ хүнү болган, ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ составында автономнуг республикаларнаң эң аныяа — Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика бодунуҢ хөгжүлдезиниҢ төөгүзүнде баштайгы совет Конституциязын бир дугаарла ол хүн хүлээп алган.

Совет Тываның баштайгы Конституциязы СЭКП-ниҢ лениничи конституция принциптеринге, ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ чаа Конституцияларының үндезиниҢеринге ажылдап кылдынган болгаш ооҢ-биле кады республиканың онзагай байдалдарын база бүгүн барымдаалаан.

Тыва АССР-ниҢ Үндезин ХоойлузунуҢ төлевилелин республиканы бүгү улустуҢ чугаалажын көргени болгаш бүгү чоннуҢ ону изин-биле деткээни, Тыва АССР-ниҢ Дээди СовединиҢ депутаттарының Дээди СоветтиҢ сессиязына Конституцияны ажыл-херекчи чугаалажын көргени болгаш бир үн-биле хүлээп алганы — Тыва АССР-ниҢ Конституциязының ниитилелиниҢ текизин бүрүн белеткээн талазы-биле Редакция комиссиязының дыңнадының комиссиялың даргазы, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуҢ бирги секретары депутат **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Редакция комиссиязының дыңнадыы

Хүндүлүг эштер, депутаттар!

Тыва АССР-ниҢ Дээди СовединиҢ дөртү̈ү чыыжының эслчет чок сески сессиязының ажылы Тыва АССР-ниҢ баштайгы Конституциязының төлевилелин ажылдан кылырының болгаш бүгү улустуҢ чугаалажын көрүүшкүнүҢ түңнел үе-чадазы болган.

Сессияга республиканың дурттакчы чонунуҢ бүгү кежектерин төлөөлөөн 16 депутат болгаш ВЛКСМ Тыва обкомунуҢ бирги секретары чүве чугаалаан.

Сессияга чүве чугаалаан бүгү депутаттар, ол ышкаш сессия чоруп турарының үезинде боттарының саналдарын бижин чоруткан депутаттар Тыва АССР-ниҢ Үндезин ХоойлузунуҢ төлевилелин изин-биле деткээнин республиканың Дээди СовединиҢ турускашы Редакция комиссиязы сеткил хаңышкын-биле демдеглээн. Олар республиканың бүгү хаматыларының күзел-соруун илереткешаан. Тыва АССР-ниҢ Конституциязының төлевилелин хүлээп алырын чаңгыс эп-сеткилдиг деткээннер.

Дээди СоветтиҢ сессиязының материалдарын Редакция комиссиязы ынак өөренип көрген. Кылдынган ажылдың түңнелдериниҢ дугайын айыткаарын чөпшээрен көрүүр.

Редакция комиссиязы хамыктың мурнунда төлевилелди республикага бүгү улустуҢ чугаалажын көргениниҢ түңнелинде Тыва АССР-ниҢ Конституциязының төлевилелинге киирген өскерилделерни, ылавылалдарны болгаш эдилгелерни депутаттарның үүлдүгүнүҢ демдеглээри эргежок чугула. Конституцияның баштайгы төлевилелинге кылган өскерилделер үндезиниҢ дээрзин депутаттарның сессияга чугаалары көргүскен. Тыва АССР-ниҢ Үндезин ХоойлузунуҢ төлевилелин бүгү улустуҢ чугаалажын көргени — ниити күүсениҢ болгаш чер-чер ужур-дузалыг хоойлуларны болгаш шинтирлерни чугаалажын көөрүнге база хүлээп алырыга идепкейлиг киржир дугайында ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ Конституцияларында бижиттинген эргелерни амыдыралга боттандырып турарының база бир чайыннанчак херечизидир.

Тыва АССР-ниҢ күүсе эрге-чагыргазының органнарының, а ол ышкаш республиканың хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгаларына болгаш олардың хоойлу саналдаар инициатива кылыр эргелерге хамаарышкан чамдык чаа саналдарны сессияга киирген.

Ол саналдарга үнделилээш, Редакция комиссиязы, Конституция төлевилелинге чамдык немелделерни болгаш ылавылалдарны киирери чугула деп саанаан. Ол өскерилделериниҢ дугайында материалдар силерде бар. Редакция комиссиязының түңнелдери доңчузу-биле чугаалаарын чөпшээрен көрүүр.

Депутат О. Н-С. Шагдыр-оол төлевилелдиҢ 96-гы үүлүнүҢ ийиги абзазында «Хоойлу саналдаар инициативаны ол ышкаш хөй-ниити организациялары база ажыглаар эргелиг» деп бижээнинге «шүүрүнде республика органнары болгаш ол чергелиг органнар ажыглаар эргелиг» деп сестерни немээрни саналдаан.

Эш О. Н-С. Шагдыр-оолдуҢ Дээди СоветтиҢ сессиязына киирген саналын депутат Н. В. Сизых санал бергеш, үүлдүг деп көргеш, а ол ышкаш ВЛКСМ обкомунуҢ бирги секретары Г. С-М. Иргит ооҢ саналын деткип, чүве чугаалаан. Депутат О. Н-С. Шагдыр-оолдуҢ киргени болгаш сессияга чүве чугаалааш, өскедаа эштериниҢ деткээни саналын хүлээп алырын Редакция комиссиязы сүмелеп турар.

Саналдаттынган немелде Конституция төлевилелиниҢ 96-гы үүлүн улам тодарадып турар болгаш ССРЭ-ниҢ база РСФСР-ниҢ Конституцияларында үндезин үүлдерге дүгжүп турар. Коммунистиг тургузуушкунга, күрүне болгаш хөй-ниити херектерин эргелеп башкарарынга, политиктиг ажыл-агый болгаш социал-культура сорулгаларын шиитпирлээринге профсөвилелдериниҢ, комсомолдуҢ болгаш хөй-ниитиниҢ өске-даа массалыг организацияларының ролюн улам бедидериниҢ дугайында СЭКП-ниҢ XXV съездизинiҢ айтыышкынналарынга республика органнарының болгаш ол чергелиг органнарның түүрүнден хөй-ниити организацияларынга хоойлу саналдаар инициатива кылыр эргелериге хамаарышкан чамдык чаа саналдарны сессияга киирген.

Редакция комиссиязы хамыктың мурнунда төлевилелди республикага бүгү улустуҢ чугаалажын көргениниҢ түңнелинде Тыва АССР-ниҢ Конституциязының төлевилелинге киирген өскерилделерни, ылавылалдарны болгаш эдилгелерни депутаттарның үүлдүгүнүҢ демдеглээри эргежок чугула. Конституцияның баштайгы төлевилелинге кылган өскерилделер үндезиниҢ дээрзин депутаттарның сессияга чугаалары көргүскен. Тыва АССР-ниҢ Үндезин ХоойлузунуҢ төлевилелин бүгү улустуҢ чугаалажын көргени — ниити күүсениҢ болгаш чер-чер ужур-дузалыг хоойлуларны болгаш шинтирлерни чугаалажын көөрүнге база хүлээп алырыга идепкейлиг киржир дугайында ССРЭ-ниҢ болгаш РСФСР-ниҢ Конституцияларында бижиттинген эргелерни амыдыралга боттандырып турарының база бир чайыннанчак херечизидир.

Тыва АССР-ниҢ күүсе эрге-чагыргазының органнарының, а ол ышкаш республиканың хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгаларына болгаш олардың хоойлу саналдаар инициатива кылыр эргелерге хамаарышкан чамдык чаа саналдарны болгаш үндезин үүлдерге дүгжүп олурупкан.

Эртенги хуралды Тыва АССР-ниҢ Дээди СовединиҢ Даргазы депутат **Ю. Л. Аранчын** ажыткан.

Тыва АССР-ниҢ Конституциязының (Үндезин ХоойлузунуҢ) төлевилелиниҢ текизин бүрүн белеткээн талазы-биле Редакция комиссиязының дыңнадының комиссиялың даргазы, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуҢ бирги секретары депутат **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Эш Г. Ч. ШИРШИННИҢ түңнел чугаазы

Хүндүлүг эштер депутаттар!

Бистер, Тыва АССР-ниҢ Дээди СовединиҢ эслчет чок сески сессиязының киржикчилери, бистерниҢ-биле кады республиканың бүгү ажылчы чоннары төөгүлүг болуушкун — Тыва АССР-ниҢ баштайгы Конституциязын хүлээп алгашынга холбаштыр хаңы өөрүшкүге болгаш чоргааралга бүргеткен туруп турар-дыр бис. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың чоңу эртемниг коммунизмниҢ идеяларын удуртулга болдурбушаан, боттарын бүгү совет улустуҢ чарылбас кезээ кылдыр медерел билбишаан, ССР ЭвилелиниҢ Конституциязына болгаш РСФСР-ниҢ Конституциязына дүүштүр бодунуҢ Конституциязын хүлээп алган болгаш чарлаан. Бөгүнден эгелээш, ооҢ нормачижектерин болгаш негелделерин ёзугаар чүүдүүлеривис, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарывыс болгаш тургузарывыс, Тыва АССР-ниҢ Үндезин Хоойлузу күүштүг болуп кирген.

1978 чылдың май 31-ниҢ хүнү совет социалистиг чаа Тываның төөгүзүнге балалбас арын бооп артар. Республиканың Конституциязын хүлээп алганы болза, сайзырангай социализмниҢ чедишкиннериниҢ, совет ниитилел болгаш күрүне тургузуунуҢ тургузукчу улуг күүтүрениҢ чайыннанчак херечизи. СЭКП-ниҢ лениничи национал политиказының өнүүр тиилелгезиниҢ илергейлээшкини, тыва улустуҢ национал күрүне болур чоруун, ооҢ социал-экономиктиг дешилгезин улам ынай хөгжүдериниҢ оруунга чугула үе-чада болур.

Тыва АССР-ниҢ баштайгы Конституциязын хүлээп алганы-биле чергелештир силерге, республиканың Дээди СовединиҢ депутаттарына, бо сессияның киржикчилерине, коммунистерге, Совет Тываның бүгү ажылчы чоннарына түүрүктиҢ ханызындан байыр чедирерин чөпшээреп көрүүр.

ССРЭ-ниҢ чаа Конституциязында, хөй национал-дыг Совет күрүнениҢ составында кирип турар автономнуг өске-даа республикаларның аразында бистиҢ Тыва АССР-ни бир-де дугаар адаанын билир болгай силер.

Тыва АССР-ниҢ ажылчы чоннары баштайгы Конституцияны хүлээп ап тура, бистиҢ партиялыстың мерген угаанныг иштики болгаш даштыкы политиказын изин-биле үүлдүгүүнүн турарын, Тыва АССР-ниҢ улус ажылагыйын болгаш культуразын бүгү тала-биле улам хөгжүдериниҢ, ооҢ ажыл-ишчилериниҢ материалдыг чаагай чоруун бедидериниҢ дугайында сагыш човаашкыны болгаш хүн бүрүдеги кичээнгейи дээш СЭКП-ниҢ лениничи Төп Комитединге болгаш Совет чазакка, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниҢ Дээди СовединиҢ ПрезидиумунуҢ Даргазы эш Л. И. Брежневке өөрүп четтиргениҢ катап-катап илергейлеп турарлар.

Тыва АССР-ниҢ Конституциязын ССРЭ Конституциязына болгаш РСФСР-ниҢ Конституциязына үндезилеп, ацаа долузу-биле дүүштүр ажылдап кылган, ында тыва улустуҢ, республиканың бүгү ажылчы чоннарының социал-политиктиг, экономиктиг болгаш культура үндезин чаалап алыышкынналарын көрүүскен, коммунистиг тургузуушкунга Тыва АССР-ниҢ алыс сорулгаларын тодаткан.

Тыва АССР-ниҢ хүлээп алган баштайгы Конституциязының, коммунизмче оруктап улам ынай соксаал чок шимчээшкининге ролю болгаш ужур-дузазы үнелеп четтинмес-тир. Ол болза республиканың бүгү ниитилел-политиктиг, угаан-бодал амыдыралының ужур-утказын, партия, совет, күрүне, ажыл-агый органнарының, хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазының, Тываның бүгү хамаатыларының амыдыралының болгаш күш-ажытының уганыышкынын тодарадып турар политиктиг чугула документ бооп турар. Конституцияның негелделерин боттандырары экономика болгаш культура тургузуушкунунуҢ бүгү адырларында практиктиг улуг ажылдың эгези болгаш турар ужурлуг.

Эштер депутаттар!

Тыва АССР-ниҢ Конституциязын күүштүг болдуруп киирериниҢ чурумун тодарадып турар хоойлуну хүлээп алыр апаар бис. Тыва АССР-ниҢ Конституциязының күүштүг бооп эгелээнинге чедир хүлээп алган Тыва АССР-ниҢ бүгү хоойлулары болгаш күрүне органнарының өске-даа актылары республиканың Үндезин Хоойлузунга дүгжүп турар болганда оларны күүштүг болдуруп арттырарын саналдап турар. Тыва АССР-ниҢ Конституциязын хүлээп алырынга чедир соңгуткан Тыва АССР-ниҢ Дээди СовединиҢ дөртү̈ү чыыжының, чер-чер СоветтериниҢ бүрүн эргелерин уладырын база саналдап турар.

Конституцияны хүлээп алганы-биле холбаштыр Дээди СоветтиҢ Президиуму, Тыва АССР-ниҢ Министрлер Чөвүлели АССР-ниҢ Конституциязынга дүүштүр хоойлужудулга актыларын ажылдан кылыр ужурлуг. Конституция төлевилелин бүгү улустуҢ чугаалажын көргениниҢ ёзазында ол органнарның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр ажылчы чоннарның киргген саналдарын өөренип көөрүп база оларны боттандырар талазы-биле хемчеглерин алырын улус депутаттарының Советтеринге, министерстволарга болгаш ведомстволарга, күрүненің болгаш хөй-ниитиниҢ өске-даа организацияларының удуртукчуларынга дагырын көрүп турар.

Республиканың бүгү совет, ажыл-агый болгаш хөй-ниити органнары, албан чергелериниҢ болгаш бүдүрүлгелериниҢ удуртукчулары эш Л. И. БрежневтиҢ 1978 чылдың февраль 24-те ССРЭ-ниҢ Дээди СовединиҢ ПрезидиумунуҢ хуралынга бергеп айтыышкынларынга дүүштүр соңгукчуларының чагыглары-биле ажылче доктаамал кичээнгейни углаңдырары чугула.

Эштер депутаттар, республика Конституциязының үүлдерин боттандырары ажылчы чоннарның ортузунга организакчы, политиктиг болгаш идеология ажылдарының дешилеп улам бедидерин өөренип турар. Конституцияның эге бүрүзүн, үүл бүрүзүн чер болганга калбаа-биле пропагандалары болгаш тайылбырлаары, ону чайгылыш чок болгаш ылаптыг күүсеткен турарын чедиш алыры эргежок чугула.

Улус ажыл-агыйының болгаш культура тургузуушкунунуҢ бүгү адырларына улуртулганы улам сайзырангайжыдары негеттинмин турар. Үлетүр, тудуг болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниҢ ажыктыың бедидер, оларның шынар көргүзүлгерин экижидер талазы-биле сорулгаларны улам мергежилдиг шиитпирлээр херек.

Хүлээп алган Үндезин ХоойлунуҢ үүлдерин боттандырары ажылчы чоннарның коммунистиг кижизидилгезинче улуг кичээнгейни углаңдырарын, оларга марксизм-лениничи үзел-бодалды, мораль-политиктиг бедик шынарларны хевирлээрин өөренип турар. Кижилерни пролетаржы интернационализмниҢ, социалистиг патриотизмниҢ, совет улустарының акы-дуңма бузулбас найыралының идеяларының ёзузунга кижизидериниҢ айтыыглары бо ажылга чугула черни эөлээр ужурлуг. Республиканың Үндезин ХоойлузунуҢ идеялыг ужур-утказын ажылчы чоннарны, ылаңгыя аныяктарны, эрге-хоойлунуҢ бедик культуразынга болгаш социалистиг хамаатыны болур чоруккa кижизидериге долу хемчээл-биле ажыглаары эргежок чугула.

Тыва АССР-ниҢ Конституциязының үүлдерин боттандырары бүгү совет күрүне органнарының, бүдүрүлгелериниҢ болгаш организацияларының удуртукчуларының ажылының стилин болгаш аргаларын доктаамал саймырангайжыдарын өөренип турар.

Республика Конституциязының үүлдерин боттандырарынга чугула рольду ат-алдары болгаш ужур-дузазы улам өзүп турар профсөвилелдери, комсомол болгаш өске-даа массалыг хөй-ниити организациялары ойнаар.

Тыва АССР-ниҢ Конституциязының күүштүг болуп киргени-биле областың, партия организациязының, республиканың бүгү коммунистериниҢ, харылсалгазы улам улгадыр. Партиялың бүгү комитеттери, партия эге организациялары ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга, ажылчы чоннарның коммунистиг кижизидилгезинге, республика амыдыралының бүгү айтыыгларына партийжи удуртулганы доктаамал саймырангайжыдар ужурлуг.

Улуг ОктябрьниҢ идеяларына, лениничи чагыгларгa, коммунизмниҢ чырыткылыг идеяларына тыва улустуҢ, Совет Тываның бүгү ажылчы чоннарының кызыгаар чок бердингенин республиканың Дээди СовединиҢ төөгүлүг ужур-дузалыг бо сессиязындан илергейлээрин өөренип көрүүр, эштер депутаттар.

Тыва АССР-ниҢ ажылчы чоннары Совет ЭвилелиниҢ Коммунистиг партиязының төөгүлүг XXV съездизинiҢ шиитпирлерин амыдыралга чедишкининг боттандырар дээш бүгү-ле күжүн болгаш энергиязын харам чокка баар дээрзин СЭКП-ниҢ лениничи Төп Комитединге, Совет чазакка, коммунизм дээш демиселге Коммунистиг партиның болгаш совет улустуҢ кайгамчыктыг удуртукчузу, бомбүрзекке быжыг тайыңы дээш чалбыыштыг демиселчи эш Леонид Ильич БрежневтиҢ бодунга бүзүредирив чөпшээреп көрүүр.

* * *

Дээди СоветтиҢ сессиязы «Тыва АССР-ниҢ Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) күүштүг болдуруп киирериниҢ чурумунуҢ дугайында» Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузун бир үн-биле хүлээп алган.

Тыва АССР-ниҢ Дээдк СовединиҢ дөртү̈ү чыыжының эслчет чок сески сессиязы хаглынган деп чарлаан. Залга Совет ЭвилелиниҢ гимнизи чаңгыланып үнерге, сессияның бүгү киржикчилери ону бут кырынга тура ырлап күүсеткеннер.

Л. И. БрежневтиҢ Г. Гусак-биле ужуражыышкыны

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниҢ Дээди СовединиҢ ПрезидиумунуҢ Даргазы Л. И. БрежневтиҢ Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-зының Чиңгине секретары, ЧССР-ниҢ Президентизи Г. Гусак-биле беседазы май 30-да Прага Градынга болган.

Акы-дуңмалышкы ийи партияның болгаш социалистиг күрүнелериниҢ удуртукчулары ССРЭ-ниҢ болгаш ЧССР-ниҢ партия-чазак делегациларының аразынга чугаалажыышкыннарының чурумунуҢ дугайын дугуржуп алган. Совет делегациялың Чехословакияга ийи-чоруунуҢ түңнелдериниҢ талазы-биле документини ажылдап кылырынга болгаш дугуржуп алырынга хоолбаштыр санал-оналдарны база солушкан.

Эштер Л. И. Брежнев биле Г. Гусактың ужуражыышкыны бүрүн билчиишкининиҢ, чүректиҢ ханызындан найыралдың байдалынга эткен.

(СЭТА).

Прага Градынга чугаалажыышкыннар

Эштер Л. И. Брежнев (делегациялың баштыңы), В. В. Щербицкий, К. В. Русаков, И. В. Архипов, В. Ф. Мальцев болгаш В. В. Мацкевич составтыг ССРЭ-ниҢ партия-чазак делегациязының эштер І. Гусак (делегацияның баштыңы), Л. Штроугал, В. Биляк, П. Кемпный, П. Лепарт, В. Гула, Б. Хнеупек, Ч. Ловетинский составтыг ЧССР-ниҢ партия-чазак делегациязы-биле чугаалажыышкыннары май 30-да Прага Градынга эткен.

Делегациялар амгы үе-чада-да ийи чурттарда социалистиг ниитилел хөгжүлдезиниҢ дуржулгазының дугайында, СЭКП-ниҢ болгаш ЧКП-ниҢ партия тургузуушкунунуҢ база кижизидилге-идеология ажылының дугайында, экономиканы хөгжүдериниҢ болгаш ажыл-агыжы болурунуҢ эң ажыктыг аргаларын ажылдан тылырының дугайында, социал политика дугайында информациялар солушкан.

Социалистиг кады ажылдажылга чурттарының акы-дуңма кады ажылдажылгазынга, тайбың болгаш делегейде дүүшкүүрлүг чоруукту чаварылдырарын - ханыладырының хөрөө дээш кады демиселге, Варшава КерээзиниҢ киржикчилери күрүнелериниҢ коллективтиг камгалалың хандырарынга ийи күрүнелериниҢ идепкейлиг киржилгезин сеткил хаңышкын-биле илергейлээн.

Акы-дуңма чурттарның экономиктиг кады ажылдажылгазын хөгжүдериниҢ, оларның улус ажыл-агый планнарын таарыштырарының, ажыл-агыйның кол адырларын специализастаарын болгаш кооперастаарын ханыладырының чугулазын демдеглээн.

Ийи талалыг харылзааларның айтыыгларын чугаалажын турар үеде, маңаа политиктиг чаңгыс эпти демдеглээн болгаш социалистиг интернационализмге, партиялардың, күрүнелериниҢ болгаш ийи чурттарның улустарының чаңгыс эвинге болгаш сырый каттыжыышкынынга үндезилээш, бүгү талаларга совет-чехословак харылзааларның дешилеп болгаш шынарын улам бедидерин хандырарынга ийи талаларның быжыг шиитпирлиин илергейлээн.

Делегеннің чугула айтыгларының талазы-биле тодаргай санал-оналдар солчуушкуну болган.

Делегеннің амгы үеде-ги байдалы чоруккек бооп, чавырылдырыышкынны улам хөгжүдериниҢ база күрүнелер аразында тайбың кады ажылдажылганың чорудуушкуннары империализм болгаш реакция күштериниҢ, чавырылдырыышкының дайзынларының, чепсеглениишкиннерин эндере бүдүрериниҢ талалаҢыларының өзүп турар удурланыышкынынга таваржып турарын демдеглээн.

Тайбың хөрөөнге удурлаын турар бо күштер делегей байдалын парыладырыңче чүткүп, өске күрүнелерни, ылаңгыя Африкада болгаш Чоокку Чоон чүкте күрүнелериниҢ иштики херектеринге холгаарлап, социалистиг чурттарның политиказынга хамаарыштыр хөй-нүүлдү нептерелдип, оларның чаңгыс эвин кошкадырын орадажын турар.

Делегеннің дүшкүүрлүг чоруун чавырылдырарын быжыглаарының болгаш хаңыладырының, делегеннің айыыл чок чоруун болгаш бүгү-ниити тайбының быжыглаарының угланыышкынын быжыы-биле чоруларынга ССРЭ-ниҢ болгаш ЧССР-ниҢ шиитпирлиин совет болгаш чехословак партия-чазак делегациялары база катан бадыткааннар. Маңаа хамаарыштыр кол сорулга болза, боочепсекти эндере бүдүрериниҢ талазы-биле документини ажылдап кылырынга болгаш дугуржуп алырынга хоолбаштыр санал-оналдарны база солушкан.

Эштер Л. И. Брежнев биле Г. Гусактың ужуражыышкыны бүрүн билчиишкининиҢ, чүректиҢ ханызындан найыралдың байдалынга эткен.

(СЭТА).

ХАНЫ ХҮНДҮТКЕЛДИҢ ИЛЕРЕЛИ

ПРАГА. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниҢ Дээди СовединиҢ ПрезидиумунуҢ Даргазы Л. И. Брежнев баштаан совет партия-чазак делегациязы Прагада Витков тейде Билдинмес солдаттың хөөрүнге май 30-да венок-чечек салган. Ол венокта мынча деп бижээн:

«Билдинмес солдатка—Чехословакилың хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш демиселчиге.

ССРЭ-ниҢ партия-чазак делегациязыдан».

Делегацияның кежигүннери ол тейниҢ кырында бедип үнген Пантеонга чораан. Чечектер салганының соонда олар чехословак болгаш делегейниҢ коммунистиг шимчээшкининиҢ шылгарангай ажылдакчызы, республиканың баштайгы ажылчын президентизи Клемент Готвальдтың, чехословак улустуҢ өске-даа көскү ооларының болгаш кыстарының тураскаалын сактын ёзулаан.

Чехословакияны фашистиг өжелекчилерден хостаан Совет Чешсектиг КүштериниҢ ондур улуг маадырлыг чоруунга алдар кылдыр ПантеонуҢ иштинде тургускан Совет Армия залында эш Л. И. Брежнев, делегацияның кежигүннери чораан. Ацаа чечектерни салган.

Витков тейде национал туракаалды көргениниҢ соонда эш Л. И. Брежнев Хүндүлүг аалчылар дептериниде дараазында бижиглелди кылган:

«Төрөөн чурттуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш, ажылчы чоннарның аас-кежин дээш демиселге боттарының амы-тынын берген чоннуң эң дээре ооларының болгаш кыстарының тураскаалы олум чок. К. Готвальдтың, А. ЗапотоцкийниҢ болгаш өске-даа чехословак революсчуларының аттары бистерге, совет кижилерге, база эргим үнелиг.

Чехословакияның хосталгазы дээш, Европаның улустарын фашистиг кулданыгдан эдырын алыры дээш тулчуушкуннарга амы-тынын оскунган совет дайынчыларының дугайында тураскаалды мында каанны-биле кадгаалан турарынга ханы өөрүп тур бис. Коммунистиг идеялдарның тиилелгезинче ийи оруктап бар чоруур бистиҢ чурттарыстың улустарының бузулбас акы-дуңма ёзузу маадырларга мөңге турасканаал болзуп.

Л. И. БРЕЖНЕВ»

Совет маадырлар дугайында турасканаалды чехословак улус ыдыктыы-биле кадгалап турар. Ольшан хөөрүнде совет дайынчыларга турасканаал баарынга Леонид Ильич Брежнев, совет партия-чазак делегациязының кежигүннери венок-чечек салган. Веноктӱң кызыл кожаазында мынча деп бижээн:

«Акы-дуңма Чехословакияны фашистиг өжелекчилерден хостаар дээш тулчуушкунчарга амы-тынын берген совет дайынчыларга— маадырларга.

ССРЭ-ниҢ партия-чазак делегациязыдан».

Венок-чечектер салырының ёзулалынга ЧКП ТК-ның ПрезидиумунуҢ кежигүннери, ЧКП ТК-ның секретарлары В. Биляк, П. Кемпный, албанның өске-даа кижилери киришкен.

Витковка болгаш Ольшан хөөрүнге хүндүлел таңмыдарын чыскаан, ССРЭ-ниҢ болгаш ЧССР-ниҢ күрүне гимнилерни ырлаткан.

(СЭТА).

ХОСТАЛГАН БОЛГАРИЯ, ЧААРТЫНГАН БОЛГАРИЯ

БУР-нуҢ Москвада национал делгелгези

Беш үүс чыл уламчылаан осман дарладан хосталганының 100 чылын акы-дуңма Болгария демдеглээн. Ол кайгамчыктыг хүнну байырлааны чырыткылыг келир үени—коммунизмни хөл-холдарындан дүүшүнүп алган тургузуп турар ийи улустуҢ бузулбас найыралының чаа чырыткыланчак көргүзүү болган.

Төөгү шагдан бөөр турун келген ол найырал бистиҢ хүннеривисте шынар талазы-биле чаа үүлдерлиг болу берген. Совет ЭвилелиниҢ болгаш Болгарияның аразында харылзааларны эш Л. И. Брежнев социалистиг интернационализмниҢ үлегери ыылдыр адаан.

ССРЭ-ниҢ Улус ажыл-агый чедишкиннериниҢ Москвада делгелгезинде май 30-да ажыттынган «Хосталган Болгария, чаартынган Болгария» дээр национал делгелгени акы-дуңма улустуҢ амыдыралында ол кайгамчыктыг болуушкунга туракаатканы. Ол хүн муң-муң москвачылар, совет ыныысылалдың залчылары, хөй-ниитиниҢ төлөөлекчилери акы-дуңма чурттуң чедишкиннери-биле таныжар дээш адаа чораан.

Эштер **А. Н. Косыгин, В. В. Гришин, А. П. Кириленко, П. Н. Демичев, Б. Н. Пономарев, В. И. Долгих** оларны, БКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, БУР-нуҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ Даргазы **С. Тодоровту** чыылганнар адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Делегелгени ажыдым турда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниҢ Министрлер ЧөвүлелиниҢ Даргазы А. Н. Косыгин биле С. Тодоров олар чүве чугаалаан.

Делгеагеде делгеттинген сесмуң ажыг үүлдер акы-дуңма чурттуң чедишкиннериниҢ, ооҢ улузунуҢ тургузукчу ажыл-ажыныҢ дугайын, Болгарияның Совет Эвилели-биле, социалистиг өске-даа чурттар-биле үре-түңнелдит кады ажылдажылгазының дугайын бүзүрелдиг херечилеп турар.

ДелгелгениҢ болүктериниҢ биразы болгаш болгаш орус улустарының төөгүлүг харылзааларына, осман дарладан Болгарияны хосталарына Россияның ролюнга туракаатканы. Ийи чурттуң революсчу ынчаңгыныҢ харылзаалары-ның дугайын деатаар үүлдерни тоожуп турар. БКП-ниҢ болгаш СЭКП-ниҢ хаарылзааларынче болгаш акы-дуңмадыкы кады ажылдажылгазынче, фашизмден Болгарияны хосталарынга Совет Армияның ролюнче, социализмниҢ болгаш сайзырангай социалистиг ниитилелдиҢ үндезиниҢерин тургузарда аныяк болган күрүнеге Советтер чурттуңуҢ дузаламчызынче улуг кичээнгейни салган.

Улусчу эрге-чагырганың чылдарында индустрияның болгаш көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезиниҢе Болгария Улус Республиканың чедишкиннериниҢ чырыткылаңчак херечизи делгелгениҢ делгаар үүлдери болуп турар. Ол үүлдер болза, ССРЭ-биле бүгү талалыг чоокшудажылыкын болгаш кады ажылдажылга, бузулбас найырал Болгарияның улус ажыл-агыйының бүгү адырларын дүргеп хөгжүдериниҢе идиг берип, Болгарияга сайзырангай социалистиг ниитилелди тургузарынга улуг ужур-дузалыг болуп турарын тодаргай көргүзүп турар.

(СЭТА).

Төрээн чуртувуста

ТӨРЭЭН ДЫЛЫНДА

Кыдыкы Соңгу чүктүн болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн улустарының уругларының өөренип турар школаларында чаа программазыны шилчилгеге белеткел доозулган. Ол ажылды хой санныг национал дылдарының алфавиттерин кылымаа-биле, тодаргайлап көөрү-биле кады чорудуп турар. Ону амгы үеде РСФСР-ниң Чырыдыышкын министерстволунуң Национал школаларының эртем-шинчилел институду өөренип көрүп турар. Кыдыр ажылдарының хемчээлиниң дугайын Россия Федерациязының школаларында амгы үеде өөредилгени 36 дылдар кырында чорудуп турары хереченген турар.

Өөредилгениң чаа программазыны шилчиири-биле улуг баазаны тургускан. Нивх дылдың тодаргайлаттынган алфавидин ажылдап кылырын дооскан. Өөредилге чылының эгезинге чедир уругларга чаа үжүглелди алыр. Оон авторларының бирээзи нивх чогаалчы В. Санги болган. Корак, селькуп, долган школачыларга чаа өөредилге номнарын белеткээн. Оон-биле кады национал школаларга орус дылдың үжүглелдерин болгаш өөредилге номнарын парлап үндүрүүлээн. Ол өөредилге номнарында Кыдыкы Соңгу чүктүн болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң улустарының амыдыралының база национал культуразының онзагай үүлдерин илереткен, национал аас чогаалының хой санныг үлегерлерин киргген.

(СЭТА-ның корр.).

Москва.

УЛУСЧУ ТЕАТРДА

Ол бежээ бүгү көрүкчүлер улусчу театрының артистери-биле кады «Пушкинпана» деп чаа, шүүктүг шиниң киржикчилери болу берген. Бот-тывынгыр коллективтиң чурукчуларын зөлды бурунгу шагның аалчылар олурар таарымчалыг өрээли болдурупкан. Лаалар хып, шүлүкчүнүң чогаалдарынга тургускан ол үениң музыказы доокум дыннаныр турган. Ол чорук А. С. Пушкиниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайын чугаалап бээр арганы берген.

Волгоградта профессиялелдериң эвилелдер аразының клубунуң улусчу театрының бүгү шилери солун эртип турар. Эвилелдиң бүгү ордузу көрүкчүлер залы болу бээри ховар эвес, оон фойезинге, мурнунда шолүнге шилер болу бергилээр болгаш аңаа бүгү күзелдиг кижилер киржип болур. Улусчу театрның репертуарының, оон сорулгаларының дугайын театрның «Бис болгаш классика» деп ады боду-ла чугаалап турар. Хоорай аныяктарынга, область аныяктарынга оюн көргүзүп турар ол театр улуг сураглыг болу берген.

Каастаалгаларның, музыканың, тускай хевирниң чарлалдарының болгаш чалалга билеттериниң авторлары улусчу театрның артистери боттары бооп турар. Ынчалза-даа оон бүгү программаларында «композиция тургузарынга, шилерни тургузарынга бүгү шин коллективи киржип турар» деп онзалап айытканы. Артистериниң чугаалап турары-биле алырга, бодунуң сонуургалдыг үүлдерин кижи бүрүзүнге илередир арганы берип турары-биле театр оларга аажок таарышкан.

Улусчу театрның дыка хөй артистери боттарының будүрүлгелеринде бот-тывынгыр уран үүлдүк шин коллективтерин удуртуп турарлар. Ынчангаш «Бис болгаш классика» деп улусчу театрның салбырлары хөй. Олар уран үүлгелиг ынактарны каттыштырган.

П. БИРЮКОВА,

СЭТА-ның корр.

Волгоград.

Амыдыралдың совет хевири

БАКУ ЧУРТТУГ УЛУГ НАЗЫЛЫГНЫҢ «ЧАЖЫДЫ»

...Ужуражыр дээш каш хонук дилеп келгеним 1.6 харлыг Рафи Алиев бажыңында ам база чок болду. Даң бажыңдан төрелдериң кезии чоруй барганы ол. Оон кадайы 87 харлыг Дунья күүй ашаан мээн сонуурган турарымга элдепсинди. Онзагай үү боор? Хар назыны бе? Оон хары дээрге үүгле 106 ышкажыл... дээн чижектиг элдепсинди.

... Шыпан-ла, Азербайджанга ол хире назы дээрге ховар эвес. Он мун чурттакыга-ла үүс харны ашкан 49 кижи онаажыр. Ындыг көргүзүг делегейде оон ыңай чок.

Назы-хар талазы-биле Азербайджанның чаалап алганы «делегей рекорду» колдуундала кодээде узуп назылыларның хөңү-биле чедип алдынган. Махмуд Эйвазов-даа (ол 156 чыл чурттаан), Ширали Муслимов-даа (168), ССРЭ-ниң амгы эң улуг назылыг хамаатызы 142 харлыг Меджид Агаев-даа бедик даг суурларынга төрүттүнген болгаш бүгү амыдыралын аңаа эрттирген.

Рафи Алиев хоорайда чурттап турар. Баку хоорай үлеткүрүүн улуг төвү-даа болза, ында 90—100 хар назылыг кижилер улам көвүдеп турарын чизе-чурагайлар хереченлеп турар. Бакуда бүдүн үүс ажыг чыл иштинде нефтини тып, болбаазырадып турар, машина тудуушкуунуң, металл будурүлгезиниң, электротехниканың болгаш өске-даа адырларның он-он улуг будурүлгелери бар. Ниитизи-биле алырга, ол дээрге амгы үениң бир улуг хоорайы.

Алиев нефть тыныкының үлетүрүүнге насос станциязының машинизи бооп... 100 харлыңа чедир ажылдын келген деп Дунья күүйден билип алдым. Ажылын албадал-биле пат боорда каттан, бажында бүгү чүве бар-дыр, пенсия база амыдыраарынга четтир деп көгүтүзүп болза, ам-даа ажылдап турары чадавас.

Дунья күүй чеже-даа чугаакыр болза, узуп назының «чажыдын» менээ ажыктады. Оон сөзү-биле алырга, Рафи Алиев хоорайның өске чурттакыларындан ылгалбас ындыг амыдыралды чурттап келген. Аш-чеми-даа дөмей: эттен, сүттен, погаадан кылган чем. Муң-муң бакужулар база-ла ынчаар чемненип турар. Бир онзагайы үүл дээрге, Рафи кажан-даа таакпы тыртпаан, арага ишпээн, оон бодап турары-биле алырга, баштай араганы кижи ижер, оон соонда арага кижини ижиптер боор.

Ынчан турумда Рафи Алиев бо келди. Узун, арганымаар дурт-сынныг, шалыкыдаа болза, далашкан шинчи чок кылаштыг болду. Арның хаажыдаан мацган ак салы эвес болза, оон харын 70 хире, оон черле ашпас деп чугаалап болур...

— Мындыг узун назылыларны чүүн-биле тайылбырлап болур силер?

— Бир-ле дугаарында, мынчага чедир өлбөөнимде!—деп, каттыра аарак, баштактанды.

Оон сөскүр, мергеин оон дораан илдеп. Азы баштак чаң узун назылының бир «чажыды» эвес ыйнаан?

— Үр чурттаар диле, кезээде сергек, хөглүг болур херек. Ол чаңгыс сөзү бодундан хамаарышпас болгай. Ажылчын кижиге хог бодаар шат чок ує турганын ам-даа угаан мен. Чилчикти үзер ажыл, ядаңгай, чединмес амыдырал, кижилерни кыргый шаап аштаар халдавырлар ам ырак төөгү апарды. Ол үени сен бодуң-даа номнардан билир боор сен—деп, Рафи Алиев чугаалады.

... Рафи Алиевтиң аныяк чылдарының Бакузунуң дугайын мен түүн билир мен? Революция мурнунда Бакунуң халаптыг хир-чамныг, чударгай, каракка ылдигер оът-чимис чок байдалын, хоозургай доозун-довуракка боранкалын, ажылчыннарның амыдыралының үүгле өлүмче кызаткынын илереткешаан. «Карангы эрлик орнунга аажок-ла домендир» деп, М. Горький биижээн. Бо үүс чылдың эгезинде оон чурттакыларының ортумак назыны 49 чыл боон турган— ам бо хүннердээнден 25 чыл эвээш.

— Ынчан бажы көтергиже чурттаар кижилер хөй эвес турду. Ам кырганнарның саны холчок өскеп-дир. Ындыг-даа болза, кадының бодавас боттарының назының боттары кылырып чоруур кижилер хөйдүр. Таакпылаар, күш үндүрер ажыл кылбас, чадаг кылаштаарындан чалгаараар... Арыг агаарга үр кылаштаары сут дээрге кижини холчок-ла сергедир — деп, Рафи Алиев немеп кагды.

Бакунуң эртемденнери хоорайда «шимээн точкаларын» тодарадып, «доозун, ыш төөрининң» картазын тургускан. Орта үндезилеп үлетүрде дааш-шимээнин, доозун, ыштың үнер дөстерин узуткаарының тодаргай планнаттынган ажылын эгедээн.

Бакужуларның онза сагыш салыр үүлү — погаан үнүштер. Тускай эртемниглериң шилип, айытканын ёзугаар тарып өстүрген ыштар, чадаг үнүштер республиканың нанысылалын үүгле чарашчыды каастап турар эвес, харын Бакунуң агаарын тынгарар кислород-биле байыдын турар. Хоорайның чурттакчы бүрүзүнге бөгүн 17,5 дөрбелчин метр погаан шол онаажыр, а 1980 чылга чедир ону 20 дөрбелчин метр кыдыр калбартырын планнаан. Ол дээрге делегейниң хөй-хөй үлетпүр топтериндээнден хөй.

— Мээн сүмем үүл?—деп, ылавылап айтыргаш, Рафи Алиев: — «Оңнүктериңге — дыш, бодунга — ажыл диле» деп бодүүн сүме бар, күш үндүрер ажыл кылырга кижи аажок-ла сергээр, ажыл кылган соонда тынарыңга хостуг, бажың сергек. Ынчангаш кадыг-даа, хоюг-даа, суук-даа эм амзавас кижи мен—диди.

... Ажыл болгаш арыг агаар дугайында оон бодалдарын кижиниң назынын узадырының айтырыын өөренип турар эмчилер база деткип турар. Күш үндүрер ажыл улгады берген кижилериң организмин быжыктырын, аарыглар хүлээп албазынга дузалыг боон турар. 1961 чылда Бакуда тургустунган «Кадыкшыл зоназында» улуг назылыларга эм бербейн турар, ажыл кылдырар, фитотерапия (чечектер чыды-биле сергедири), талассотерапия (далай суунун ванналары-биле эмнээри) ышкаш аргалар-биле эмнеп турар. Америк профессор Уолтер Маккейн оларның аргаларыбиле танышып чораан. Азербайджанда эмнелге хөрээн, кижиниң назынын узадырының талазы-биле хөңү кылып турарына аажок магадаан. Азербайджанның 5,8 миллион чурттакчы чонунга 60 мун эмнелге оруннары, 17 мун ажыг эмчилер онаажыр.

... Рафи Алиевте узун назылаарының тускай чажыды чок, ындыг-даа болза ол аждаа каш он чылды чурттаптар боор мен деп бодап турар.

— Ам бир 44 чыл болгаш база менээ кел аа, оглукум. Ынчан 150 харлыг бакужудан интервью алыр сен—деп, ходумну дыңыг туткаш, байырдашты.

Акиф АҒАЕВ,
ПМА-ның корр.

Баку.

Бөгүн — Уруглар камгалалының делегей хүнү

АМЫДЫРАЛЫВЫС ЧЕЧЕКТЕРИ

Делегейниң херээженнериниң демократтыг федерациязы 1949 чылдың ноябрьда Уруглар камгалалының делегей хүнүн доктаадын тургускан. Оон бээр-ле чайның баштайгы хүнүнде делегейниң дешилгелериг күштери уругларның амыдыралын болгаш аас-кежиин камгалаар, делегейге тайбың дээш боттарының чайгылын чок шинтирлиин көргүзүп турарлар.

Не-чаштың камгалалында, чалыы салгалдың өөредилгезиниң болгаш кижизидилгезиниң хөгжүлдезинде совет эрге-чагырганың 60 чылдарында чедип алдынган улуг чедишкиннерин бөгүн демдеглевес арга чок. ССРЭ-ниң Конституциязында, ол ышкаш мырыңай чап-чаа бадылап хүлээп алган бистиң Совет Тываның баштайгы Конституциязында уруглар дугайында, чалыы салгал дугайында улуг сагыш салышкынны илередип көргүскен.

Уруглар дугайында сагыш салышкынны совет күрүне баштайгы базымнардан бээрле боттандырып келген. Ынаыгуртан байларның ордуларын ажылчыннарның уругларынга дамчыдын берип турган. Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарындала чуртка яслилер, уруглар садтары, уруглар бажыңнары, өскүстерге бажыңнар тургустунуп, эмнелге-профилактиктиг болгаш акушер-гинекология албан черлери ажыттынгылаан.

Оон бээр ам 60 чыл эртсе. Уруглар дээш күрүнеңниң үндүрүп турар акша-хөрөңгиин миллиардтар-биле хемчээтиннер. Бистиң пинтиделивис не-чаштың камгалалы дээш бүгү-ле үүлдерни амыдыралга боттандырып турар болгаш моон соңгаар-даа боттандырар. Бичии уруг дээш сагыш салышкын ооң иезиниң кадыкшылы-биле холбашкан. Не-чаштың камгалалында бисте тускай албан черлери организастаттынган. Хөрөженнер консультациялары, бөкүдулга бажыңнары, уруглар поликлиникалары, эмнелгелер, санаторийлер бисте хөй.

Бистиң республикада не-чаштың камгалалында уруглардың 140 эмчили, акушер-гинекологтар ажылдап турар. Соолгу беш чылда школа назыны четпөөн уруглар албан черлеринде олуттарының саны бүдүн чартык катап улгатканы.

Бистиң уругларывыс кадык шырык, эртем-билиглиг, идея талазы-биле дадыккан, күш ажылга ынак кылдыр өскүп доруксун дээш Совет күрүне бүгү-ле үүлдерни кылын турар. Бо бүгүнү чедип алырынга өг-бүлениң кижизидилгезин-биле хөй-пинтиниң кижизидилгеазының чаңгыс аай демниг чоруу ончуг чугула. Амгы үеде бистиң чуртувуста уруглар садтарында болгаш школларда 11 миллион ажыг уруглар кижизиттинип турарлар. 1980 чылга чедир ол саны 15 миллион чедер. Бистиң республиканың школа назыны четпөөн уруглар албан черлеринде 15 мун ажыг уруг бар.

Кижиниң бүгү талалыг хостуг сайзыралының эң чугула үүлү—өөредилге. Ону чедип алырынга бисте бүгү-ле оруктар ажык. Аныяк-өскениң шинти эртем-билиниңг талазы-биле Совет Эвилели делегейде бирги черде турар. Ам көрүнерем. Улуг Октябрьның тиилээнинің баштайгы үеэзинде бижик билбес чоруктуг узуткан, турган. Оон соонда ыяан-ла өөредилге эге өөредилге, оон чоорту бүгү-ниити ортумак өөредилгеже бүрүн шилчээш, ону боттандырган, ол дээрге канчаар-даа аажок улуг чедишкин-дир. Шагда тывалар ышкаш бижик-билиг чок чораан нацилар болгаш улус чоннар ам кайы хире сайзыраанын бис караавыс-биле көрүп турар бис, бисте өөредилге халас, күрүне аңаа хей акша-хөрөңгиин чарыгдап турар. Бистиң республиканың школаларында бежен тос мун хире уруглар өөренип турар. Чыл бүрү школаны хөй-хөй аныяктар доозуп үнүп, бот-тускайлаң амыдыралче кирип турарлар. Олар ажылдап-даа, өөренип-даа болуурлар. Будурүлге черлери, ажыл-агыйлар школа доозукчуларын ажылга киирип ап, мергежилдиг ажылчыннар болуурунга чаңчыктырып турар.

Амыдыралдың чечектери — уруглар дээш совет Төрээн чурт бүгү үүлдерин бараан болдурган. Барык 6 мун чыгыы музыка, чурулга болгаш хореография школалары, 4296 пионерлер ордулары болгаш бажыңнары уругларның эргезинде, 3580 спортчу школалар бар. Аныяк техниктериниң натуралистериниң база туристериниң хөй-хөй станциялары уругларга бараан болган.

Бистиң уругларывыска киноларны үндүрүп, солуннарны, журналдарны парлап турар. Бистиң республиканың уругларының музыка, чурулга, хореография школаларында дий муң ажыг кижи өөренип турар. Уругларның дыштавылгазының дугайында сагыш салышкын доктаамал. Чыл бүрү хөй-хөй уруглар пионер лагерьлеринге дыштанып турарлар. Бо чылын бистиң республиканың 66 пионер лагеринге 9800 хире уруглар дыштанып.

Совет чурт уругларга бүгү-ле чаагай үүлдерни бараалгадып, төрээн иезин дег сагыш салышкын-биле хүрээлеп турар.

Т. ДАВАА,

СЭКП обкомунуң сектор эргелекчизи.

ФОТОРЕПОРТАЖ

Уруглар — келир үеис, бистиң өөрүшкүвүс, аас-кежиивис. Чуртувустуң келир үези оларның холунда. Сөвет чаштар эң-не аас-кежиктиг өзүп, доругуп кижизиттинип турарлар. Бүгү-ле эки үүлдерни оларга бараалгаткан. Бо чуруктарда бичии чаштарны көрүңес. Өөрүшкү, аас-кежии, каткыхег оларның арыннарында чайыннаан.

Бистиң уругларывыстың келир үези магалыг. Өөренирингге, ажылдаарынга, дыштанырынга бүгү-ле оруктар ажык, бүгү-ле эргелерни оларга Совет Конституция магадылап турар. Шак мындыг магалыг-чаагай чуртка өзүп доругун, хамааты болуру дег аас-кежии кайда боор. Кежик-чолдуг чаш назыны дээш уруглар Коммунистиг партияга, Совет чазакка өөруп четтиргенин илередип, «четтирдивис» деп чугаалап турарлар.

В. Амырның фотолары.

СПОРТ * СПОРТ * СПОРТ

ААЛЧЫЛАР ТИИЛЭЭН

Эрткен пятницада болгаш субботада Кызылга «Спартак» эки тура спорт иштилелиниң бирги чери дээш волейбол маргылдаазы болган. Аңаа Хову-Аксының «Металлург», Ак-Довуракты «Асбест», Кызылдың «Спартак-1», «Спартак-2», Минусинскиниң «Мотор» командаларының эр болгаш хөрөженнер спортчуларының 9 командазы күүнүн шеңнекен.

Маргылдааның баштайгы хүнүнде эрткен чылгы чемпион «Спартак-1»-ниң спортчулары «Металлург» команда-биле ужуражкан. Хову-Аксының волейболистери удурланыкчызын 3:0 санга уткан. Минусинскиниң спортчулары биле «Асбестиң» волейболистери база од хүн ужуражкан. Ак-Довуракты командазы 3:0 санга уттурган.

Маргылдааның ийги хүнүнде чидиг демисел үргүлчүлээн.

Бо удаада Кызылга келген аалчылар Хову-Аксының «Металлургун» база уткан. Оон уламындан «Мотор» «Спартак» спорт иштилелиниң 1978 чылдагы чемпиону атты бүзүрелдин-биле чаалап алган. Ийги болгаш үшкү черлерни «Металлург» биле «Асбест» командалар үлешкеннер.

Хөрөженнер волейболистериниң аразынга болган маргылдаага Кызылдың «Спартак-2» командазының ойнакчылары тиилээннер. Ийгизин «Спартак-1»-ниң үшкүзүн Ак-Довуракты спортчулары эзлээн.

Маргылдаа доозулган соонда тиилекчилерни илередип, оларга шаңналдарны тывыскан, «Эң эки халдакчы» болгаш «Эң эки ойнакчы» деп шаңналдарны база судья коллегиязы доктааткан. Ол шаңналдарга Минусинскиниң «Мотор» командазының ойнакчылары Сергей Малютин биле Александр Воинцев олар төлептиг болганнар.

Бо удаада эр улустуң волейболистери аалчыларга аштырган. Июньда болур спартакиадага эки киржир дээш белеткелди күштелдирер ужурлуг бис. Ону чедип алырда бо маргылдаа үеэзинде эрттирген частырыларыысты, четпестеривисти эдип алыр дээш кысказы-биле чугаалап көрейн.

Чамдык командалар бо ужуражылгага белеткелди чорударда харыысалта чок болганын айтыр херек. Ак-Довуракты «Асбест» командазының ойнакчылары 8 кижи составтыг болур турган. А ойнааны — 6 кижи. Оон аңгыда Хову-Аксының хөрөженнер волейболистери спортчу хеп чок келгениден маргылдаага киржип шыдавайн барган.

Бо четпестерни моон соңгаар каптаптавазы — харыысалгадыг эштериниң сорулгазы болур ужурлуг.

Д. КЫЗЫЛ-ООЛ,
маргылдааның кол судьязы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 1-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

10.00—«Ye». Информастыг программа.
10.50—Эртенги гимнастика.
11.10—О. Заградник — «Кагар шактар уделгези». ССР Эвилелиниң Москвада М. Горький аттыг академиктиг театрының фильм-шиизи.
13.30—16.30—Чапсар.
16.30—«Делегейниң уруглар камгалалының хүнүнге». «Аас-кежиктиг чаш назын». Документалдыг фильм.
17.10—«Арга-арыг ааткыыжы». Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15—«Малышок». Уругларга дамчыдылга.
18.45—«Мяу». Мультфильм.
18.50—Телемедээлер.
19.06—«Совет архивтиг 60 чылы». Беседа.
19.10—Телемедээлер.
19.25—Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.30—Медээлер.
19.45—«Миллионнарның лениннчи университеди».
20.15—Брно хоорайда радионуң улустуң хөгүм хереклелериниң оркестриниң концерти.
21.15—Төп телевиденениң экранынга эң баштай. «Сен эвес болза, кымыл?». Уран-чечен фильм.
22.30—«Ye». Информастыг программа.
23.15—01.15—Каракалпак шүлүкчү Бердахтың төрүттүнгениниң бээр 150 чылынга тураскаалган байырлыг кежээ. Литераторларның А. Фадеев аттыг Төп бажыңындан дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15—«Москва комсомолунуң ажыл-херектери».
18.45—«Хөглүг старттар».
19.30—Уругларга фильм. «Бистер база Спасск чурттуг бис».
20.00—«Адазы». Документалдыг фильм.
20.20—21.20—«Тоеку бедик». Документалдыг фильм.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ.

КИНО

ИЮНЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дедир харылзаа» 9.50, 11.40, 13.30, 15.20, 17.10, 19.00, 21.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Салыг няня» 9.05, 10.45, 12.25, 14.05, 15.45, 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мөңге чоруктуң демдээ» 12.00 шакта. «Аттыг баш чок кижи» 15.00, 18.40 шактарда. «Мимино» 16.50, 20.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ылгалы чартык шак» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЧАЙГЫ»: «Соолгу ийи» 13.00 шакта. Сагыш-сеткил» (2 серия) 17.00, 19.30 шактарда.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

КЫЗЫЛДЫҢ БАШКЫ УЧИЛИЩЕЗИ

1978—79 өөредилге чылында Кызылдың башкы училищезиниң дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алыр:

1. Эге класстар башкыларының салбыры. 8 класс дооскан киргеннерге өөренир хуусаазы 3 чыл 10 ай, ортумак эртемниглерге 2 чыл 10 ай.

2. Школа назыны четпөөн уруглар кижизидилгезиниң салбырынга 8 класс доосканнарны хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы 3 чыл 6 ай.

3. Школа-пионер салбыры (орус). 8 класс дооскаш киргеннериң өөренир хуусаазы 3 чыл 10 ай.

Хүлээп алырының негелделери ортумак тускай бүгү өөредилге черлери-биле дөмей:

8 класс доосканнар орус дылга (диктант), математикага (аас-биле) киреринниң шылгалдаларын дужаар. Ортумак эртемниглер орус дылга (диктант), математикага (аас-биле) ортумак школа программазын ёзугаар шылгалда дужаар.

Директорга билдириишкиннерни июль 31-ге чедир хүлээп алыр, киреринниң шылгалдаларын август 1-ден 20-ге чедир чорудар.

Училищеге хүлээп алганнарны шинти чурум ёзугаар стипендия-биле хандырар. 18 хар чедир назылыг өскүстерни болгаш совхозтарның хөй уругларлыг ажылчыннарының уругларын чогуур документилерни көргүскен соонда күрүнеңниң долу хандырылгазынга алыр. Школа болгаш школа назыны четпөөнниң салбырынга тыва кижилерни хүлээп алыр.

Айтырыгларны дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Колхоз кудумчузу, 56.

РЕДАКЦИЯНЫҢ АДРЕЗИ: индекс 667000

Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 3. ТЕЛЕФОННАРЫ: Редакторнуң 2-24-63, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, 2-31-75, харыысалгалыг секретарының 2-23-35, секретариаттың 2-23-35, партийжи амыдырал киллизиниң 2-37-13, пропаганда киллизиниң 2-31-75, культурэ киллизиниң 2-23-54, көдээ ажыл-агый киллизиниң 2-21-47, үлетүр киллизиниң 2-22-64, чагаа киллизиниң 2-41-27, информация база совет тургузуг киллистериниң 2-20-60, корректорларының 2-27-41, бухгалтериялың 2-12-45, солун келбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Тираж 17531. Чагыг № 155.

СОЛУН НЕДЕЛЯДА 6 КАТАП ҮНЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылының талазы-биле өргелеваа типографиязы (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1).

ТС—00465.